

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η καταγωγή του.

Γεννήθηκε στις 11 Αυγούστου 1864 σε ένα διώροφο σπίτι, στο χωριό Μουρνιές του νομού Χανίων.

Η καταγωγή του είναι από την οικογένεια Κρεββατά του Μυστρά. Το 1770 η οικογένεια των Κρεββατάδων πρωτοστάτησε στην επανάσταση του Ορλόφ και αργότερα στην επανάσταση του 1821. Ο Μπενιζέλος Κρεββατάς (προπάππους του Ελευθερίου) από την Επίδαυρο Λιμηρά της Λακωνίας όπου είχε καταφύγει, μετέβη στην Κρήτη, όπου και εγκαταστάθηκε στο νησί. Οι ντόπιοι Κρητικοί τον αποκαλούσαν Μπενιζέλο και τα παιδιά του Μπενιζελάκια. Όπως συνέβαινε συχνά, το βαπτιστικό όνομα του πατέρα έγινε το οικογενειακό των παιδιών του.

Γιος του Πέτρου Βενιζέλου ήταν ο Κυριάκος, πατέρας του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Η μητέρα του Ελευθερίου Στυλιανή Πλουμιδάκη, από γνωστή οικογένεια του Θερύσου, ήταν μακρινή συγγενής των Χάληδων, διάσημων για τους επαναστατικούς τους αγώνες στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Νεανικά χρόνια γεμάτα περιπλανήσεις.

Ο Ελευθέριος μεγάλωσε στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη, που τελούσε σε συνεχείς εξεγέρσεις, τις οποίες ακολουθούσε πάντα αιματηρή καταστολή. Το όνομά του ήταν μία ακόμα έκφραση του πόθου των Κρητικών για ελευθερία. Ο νονός του, ηγούμενος της μονής της Χρυσοπηγής, του έδωσε το όνομα Ελευθέριος με την ελπίδα ότι αυτός θα ελευθέρωνε την Κρήτη από τον τουρκικό ζυγό.

Μεγάλη επίδραση στη διαπαιδαγώγηση και στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του άσκησε ο πατέρας του Κυριάκος, που ήταν έμπορος και εισαγωγέας. Ο Κυριάκος υπήρξε άνθρωπος ολοκληρωμένος, με οξύνιοι, άριστη ελληνική παιδεία και υψηλό πατριωτικό φρόνημα. Η πατριωτική του δράση του στοίχισε επανειλημμένες διώξεις, εξορίες και οικονομικές καταστροφές. Η ζωή του κυνηγημένου από τους Τούρκους Κυριάκου ήταν μια ατελείωτη Οδύσσεια. Η οικογένεια άλλαζε συνέχεια τόπο κατοικίας και τα παιδιά του γεννήθηκαν σε διαφορετικούς τόπους: Μουρνιές, Χανιά, Μεσολόγγι, Αθήνα, Σύρο. Το 1861, μετά από μια ακόμα εξορία, επέστρεψε στα Χανιά κοντά στην οικογένειά του και ξεκίνησε μια νέα περίοδο στις εμπορικές του δραστηριότητες. Παράλληλα συνέχισε την πατριωτική του δράση και προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στα εκπαιδευτήρια των Χανίων.

Το 1866 ξέσπασε η μεγάλη κρητική επανάσταση κατά του οθωμανικού ζυγού. Ο πατέρας Βενιζέλος, για να αποφύγει τη σύλληψη από τις τουρκικές αρχές των Χανίων, εγκατέλειψε την επιχείρησή του και μαζί με την πολυμελή οικογένειά του κατέφυγε στη Σύρο, νησί που ανήκε στην ελεύθερη Ελλάδα. Ο μικρός Ελευθέριος, που ήταν μόλις δύο ετών, γεύθηκε τότε, για πρώτη φορά, τους πικρούς καρπούς της προσφυγιάς. Στη διάρκεια της αναγκαστικής παραμονής της οικογένειάς του στη Σύρο, παρακολούθησε τα πρώτα μαθήματα στο Δημοτικό Σχολείο της Ερμούπολης.

Το 1873 το τουρκικό καθεστώς έδωσε αμνηστεία και η οικογένεια Βενιζέλου επέστρεψε στα Χανιά. Ο Κυριάκος ξεκίνησε και πάλι τις εμπορικές δραστηριότητές του και ο μικρός Ελευθέριος συνέχισε τη σχολική του εκπαίδευση στα Χανιά. Το 1877 γράφτηκε στο φημισμένο εκπαιδευτήριο Αντωνιάδη, στην Αθήνα. Ο Κυριάκος ήταν ήδη ηλικιωμένος και ήθελε ο γιος του να αποκτήσει την κατάλληλη μόρφωση για να τον διαδεχθεί στις εμπορικές του δραστηριότητες. Ο νεαρός Βενιζέλος φοίτησε με επιτυχία στο νέο σχολείο. Ήταν άριστος μαθητής, με εντυπωσιακή ωριμότητα και αξιοσημείωτη έφεση στις ξένες γλώσσες.

Τη χρονιά που ο Ελευθέριος έφυγε στην Αθήνα ο πατέρας του ξεκινούσε την ανέγερση της νέας κατοικίας της οικογένειας στη Χαλέπα, που ήταν τότε προάστιο των Χανίων. Το σπίτι αυτό, στα κατοπινά χρόνια, συνδέθηκε με τις σημαντικότερες αλλά και δυσκολότερες στιγμές της ζωής του.

Οι σπουδές του ολοκληρώθηκαν το 1880, στο Γυμνάσιο της Σύρου, απ' όπου αποφοίτησε με άριστα, κερδίζοντας τα κολακευτικά σχόλια των καθηγητών του. Την ίδια χρονιά επιστρέφει στα Χανιά, και ο πατέρας του ξεκινά την μύησή του στα μυστικά του εμπορίου. Όμως οι φιλοδοξίες του Λευτέρη δεν μπορούσαν να περιορισθούν στους τέσσερις τοίχους του καταστήματος της οδού Χάληδων. Όνειρό του ήταν να γίνει δικηγόρος. Ο Κυριάκος δεν συμφωνούσε και αρνήθηκε πεισματικά να δώσει άδεια για συνέχιση των σπουδών του στην Αθήνα. Δεν είχε άλλωστε άλλο γιο. Ποιος θα συνέχιζε την επιχείρηση; Ποιος θα φρόντιζε την πολυμελή οικογένεια; Ο Λευτέρης, με βαριά καρδιά, δεν αντιτάχθηκε στην απόφαση του πατέρα, όμως δεν υποτάχθηκε. Επί ενάμιση χρόνο πάλεψε να μεταπείσει τον πατέρα του. Οι σχέσεις τους πέρασαν μεγάλη δοκιμασία. Η Στυλιανή, στο ρόλο της αιώνιας μάνας, θα είναι η κρυφή σύμμαχός του. Όμως η παρέμβαση του Πρόξενου της Ελλάδας στα Χανιά, ήταν εκείνη που άλλαξε τη γνώμη του πατέρα. *«...Δεν έχετε δικαίωμα, κύριε Κυριάκο, να κρατείτε δεσμώτη έναν εξαιρετικό Έλληνα, που είναι προορισμένος για κάτι ανώτερο από το εμπόριο...»*, του είπε ο Ζυγομαλάς. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1881, ο νεαρός Βενιζέλος εγγράφεται, επιτέλους, στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι σπουδές του όμως

δεν είναι χωρίς δυσκολίες. Ήταν υποχρεωμένος να ταξιδεύει στα Χανιά για να βοηθά στην επιχείρησή του τον ήδη άρρωστο και γέρο πατέρα του.

Το 1883 ο Κυριάκος πεθαίνει. Είχε ζήσει μια ζωή γεμάτη περιπέτειες. Υπήρξε αυταρχικός, αλλά αγαπούσε με πάθος την οικογένειά του. Οι σχέσεις πατέρα και γιου είχαν περάσει διάφορες κρίσεις. Όμως οι στιγμές τρυφερότητας και αγάπης ήταν αυτές, που τους έδεσαν περισσότερο. Τώρα ο Λευτέρης έπρεπε να γυρίσει στα Χανιά. Στα 19 του γίνεται προστάτης της οικογένειας, διαχειρίζεται με επιτυχία το εμπορικό κατάστημα, ενώ παράλληλα βρίσκει το χρόνο και μελετά τα συγγράμματα και τις σημειώσεις που του στέλνουν από την Αθήνα οι συμφοιτητές του.

Μετά από δύο χρόνια επανέρχεται στην ελληνική πρωτεύουσα και το 1887 τελειώνει το Πανεπιστήμιο. Στις πτυχιακές εξετάσεις, που έγιναν ενώπιον των καθηγητών της Νομικής Σχολής, ο Βενιζέλος προκαλεί αίσθηση με τις απαντήσεις του και με τόλμη ζηλευτή και επιστημονική πληρότητα αντικρούει τις απόψεις του καθηγητή Κρασιά για κάποιο νομικό θέμα. Ένα χρόνο νωρίτερα είχε προκαλέσει βαθιά εντύπωση στον Βρετανό πολιτικό Ιωσήφ Τσάμπερλαιν, ο οποίος, διερχόμενος από την Αθήνα, δέχθηκε αντιπροσωπεία Κρητών φοιτητών. Ο Βενιζέλος, επικεφαλής των φοιτητών, του μίλησε με θάρρος και επιχειρήματα για τον διακαή πόθο των Κρητικών για ένωση με την Ελλάδα.

Δικηγόρος και Οικογενειάρχης.

Επιστρέφοντας στην Κρήτη είχε αποκτήσει μια στέρεη νομική παιδεία. Ήταν πολύγλωσσος και στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον των Χανίων οι ξένες γλώσσες ήταν σπουδαίο εφόδιο. Την περίοδο εκείνη στην Κρήτη συνυπήρχαν Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, Ευρωπαίοι και άλλοι. Ο Βενιζέλος παρείχε τη νομική συνδρομή του σε όλους, ανεξαρτήτως θρησκείας και εθνικότητας. Με υψηλή αντίληψη του δικηγορικού λειτουργήματος, σύντομα αναδείχθηκε σε έναν από τους κορυφαίους δικηγόρους της Κρήτης.

Η επιτυχημένη επαγγελματική του σταδιοδρομία τού επέτρεψε να τακτοποιήσει τις προσωπικές και αισθηματικές του υποθέσεις. Από το 1889 είναι ερωτευμένος με τη Μαρία Κατελούζου. Ο γάμος τους τελέστηκε τον Ιανουάριο του 1891 και αποτέλεσε ξεχωριστό κοινωνικό γεγονός για τη χανιώτικη κοινωνία της εποχής. Ο νεαρός Βενιζέλος ήταν ήδη ένας φημισμένος δικηγόρος, είχε εκλεγεί το 1889 βουλευτής, είχε εντυπωσιάσει με το δημοσιογραφικό του ταλέντο και είχε προκαλέσει την τουρκική διοίκηση με την πατριωτική του δράση. Η παρουσία, στο γάμο, των προσξένων των Μεγάλων Δυνάμεων στα Χανιά, φανέρωνε το κύρος και τις σχέσεις που είχε αναπτύξει ο εικοσιεπτάχρονος δικηγόρος.

Μετά το γάμο, το ζευγάρι εγκαταστάθηκε στο επιβλητικό σπίτι της Χαλέπας και απέκτησε δύο παιδιά. Τον Κυριάκο και τον Σοφοκλή. Η γέννηση όμως του Σοφοκλή έμελλε να είναι μοιραία. Η εικοσιτετράχρονη Μαρία πεθαίνει αναπάντεχα από επιλόχεια μόλυνση. Ο πρόωρος θάνατός της συγκλόνισε τον Βενιζέλο, που βρέθηκε ξαφνικά με δύο βρέφη, χωρίς την αγαπημένη του γυναίκα. Απαρηγόρητος από το τραγικό γεγονός που έπληξε την ευαίσθητη ψυχή του, χρειάστηκε αρκετό χρόνο για να ξεπεράσει την απώλεια της συντρόφου του. Έκτοτε και για όλη του τη ζωή, διατήρησε τη χαρακτηριστική γενειάδα, σε ένδειξη πένθους.

Το πολιτικό βάπτισμα.

Από αιώνες η Κρήτη ζούσε κάτω από σκληρό ζυγό. Οι συνεχείς και γεμάτοι ένταση απελευθερωτικοί αγώνες κατά του Τούρκου δυνάστη οδήγησαν σε μερική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Το 1878, με τη λεγόμενη σύμβαση της Χαλέπας, επιβλήθηκε ημιαυτόνομο πολίτευμα. Η κρητική Συνέλευση (Βουλή) απέκτησε δικαίωμα να ψηφίζει νόμους, οι οποίοι όμως έπρεπε να κυρώνονται από τον Σουλτάνο. Παράλληλα επιτράπηκε η έκδοση εφημερίδων, η δημιουργία και η λειτουργία σχολείων, η σύσταση κομμάτων και ακόμα η ελληνική γλώσσα έγινε η επίσημη γλώσσα των Δικαστηρίων και της Βουλής. Για πρώτη φορά διορίστηκε χριστιανός Γενικός Διοικητής Κρήτης.

Τον Απρίλιο του 1889, με βάση τις πρόνοιες του πολιτεύματος του 1878, διενεργήθηκαν εκλογές και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, σε ηλικία μόλις 25 ετών, εξελέγη βουλευτής της κρητικής Βουλής. Εντάχθηκε στη μειριοπαθή πτέρυγα των Φιλελευθέρων, που ήταν οι νικητές των εκλογών, και ακολούθησε τακτική κατευνασμού και συμφιλίωσης απέναντι στους αντιπάλους του. Την περίοδο αυτή το ελληνικό στοιχείο ήταν κυριευμένο από πολιτικά πάθη και διχασμένο σε αλληλομισούμενες φατρίες. Οι συντηρητικοί, που δεν μπορούσαν να αποδεχθούν την ήττα τους, για να εκβιάσουν και να φέρουν σε δύσκολη θέση τη φιλελεύθερη πλειοψηφία κατέθεσαν ψήφισμα στη Συνέλευση, στις 6 Μαΐου του 1889, και ζητούσαν την άμεση κήρυξη της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος αντιλήφθηκε αμέσως τους κινδύνους από το δημαγωγικό αυτό διάβημα και το αποδοκίμασε. Ο νεαρός βουλευτής πίστευε ότι η Κρήτη δεν ήταν έτοιμη για νέα επανάσταση, αφού το ελληνικό κράτος αρνήθηκε να βοηθήσει τους Κρητικούς, γιατί δεν είχε τη δυνατότητα. Ο Βενιζέλος φοβόταν τη βίαιη αντίδραση του τουρκικού καθεστώτος απέναντι στο, ούτως ή άλλως, επιπόλαιο επαναστατικό κίνημα των συντηρητικών. Τα γεγονότα που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν τους φόβους του.

Ο Σουλτάνος επέβαλε δικτατορία και βρήκε την ευκαιρία να αφαιρέσει τα προνόμια που είχε παραχωρήσει το 1878 στον κρητικό λαό. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, αν και ήταν αντίθετος προς την επαναστατική κινητοποίηση, για να αποφύγει τη σύλληψη κατέφυγε στην ελεύθερη Ελλάδα.

Η ανάκληση των προνομίων και το τυραννικό καθεστώς που επικράτησε οδήγησε τους Κρητικούς στην Μεταπολιτευτική Επανάσταση του 1895-96. Ο Σουλτάνος, έπειτα από τις επιτυχίες των επαναστατών και κάτω από τις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, παραχώρησε τότε νέο πολίτευμα, το οποίο έδινε σημαντικά προνόμια στο χριστιανικό στοιχείο. Το μουσουλμανικό στοιχείο, με την υποκίνηση της τουρκικής στρατιωτικής διοίκησης, δεν αποδέχθηκε το νέο καθεστώς και αντέδρασε δυναμικά.

Η απελευθερωτική επανάσταση.

Τον Ιανουάριο του 1897 έγιναν από τους Μουσουλμάνους φόνοι Ελλήνων στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο. Ιδιαίτερα στα Χανιά, ο μουσουλμανικός όχλος με τη βοήθεια του τακτικού στρατού, λεηλάτησε καταστήματα, προέβη σε σφαγές και έκαψε τη χριστιανική συνοικία των Χανίων. Οι αιματηρές συγκρούσεις Ελλήνων και Τούρκων και το κάψιμο της χριστιανικής συνοικίας των Χανίων έπεισαν τον Βενιζέλο να λάβει μέρος στην επανάσταση. Άλλωστε αυτή τη φορά και η ελληνική κυβέρνηση ήταν με το μέρος των επαναστατών, γεγονός που επέδρασε στις αποφάσεις του Βενιζέλου, ο οποίος πλέον εγκατέλειψε τη μετριοπαθή διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος και σταδιακά έγινε ο ηγέτης των επαναστατών. Στις 24 Ιανουαρίου του 1897 κι ενώ τα Χανιά καίγονταν, εκατό περίπου επαναστάτες συγκεντρώθηκαν στ' Ακρωτήρι, με την απόφαση να διεκδικήσουν με κάθε μέσο την ένωση. Μεταξύ αυτών και ο Ελευθέριος Βενιζέλος που, μετά από τα πρώτα γεγονότα, ξεχωρίζει και αναδεικνύεται σε πρωταγωνιστή των εξελίξεων. Στη συνέχεια, στ' Ακρωτήρι προστέθηκαν και άλλοι επαναστάτες, που, με την ενθάρρυνση της ελληνικής κυβέρνησης, κήρυξαν την ένωση με την Ελλάδα. Τις επόμενες μέρες η ελληνική κυβέρνηση έστειλε στρατό στην Κρήτη, παρά τη θέληση των Δυνάμεων, οι οποίες έθεσαν τη μεγαλόνησο υπό την προστασία τους.

Στο μεταξύ, οι επαναστάτες είχαν προωθηθεί στις θέσεις Φρούδια και προφήτ' Ηλίας, για να βρίσκονται πιο κοντά στα Χανιά. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, για να αποτρέψουν τη σύγκρουση, δημιούργησαν ουδέτερη ζώνη μεταξύ Κρητικών και Τούρκων. Η τουρκική διοίκηση όμως προκάλεσε έντεχνα συμπλοκή με τους επαναστάτες, τους οποίους παρέσυραν υποχωρώντας οι Τούρκοι στην ουδέτερη ζώνη. Οι ναύαρχοι του αγκυροβολημένου στον κόλπο των Χανίων στόλου των Δυνάμεων απαίτησαν ν' αποσυρθούν οι επαναστάτες στις προηγούμενες θέσεις

τους, πράγμα που εκείνοι αρνήθηκαν. Στις 9 Φεβρουαρίου του 1897, στις 3:30 μετά το μεσημέρι, ο Ιταλός Κανεβάρο, επικεφαλής των ναυάρχων, διέταξε το βομβαρδισμό του Επαναστατικού Στρατοπέδου. Μια οβίδα έσπασε τον ιστό της υψωμένης ελληνικής σημαίας και τότε ο πολεμιστής Σπύρος Καγιαλεδάκης, την ξαναύψωσε κάνοντας το σώμα του ζωντανό κοντάρι. Το γεγονός του βομβαρδισμού προκάλεσε πανελλήνια συγκίνηση και διεθνείς αντιδράσεις. Σε πολλές πόλεις της Ευρώπης έγιναν διαδηλώσεις και ασκήθηκε οξύτατη κριτική για τη στάση των Δυνάμεων. Το επεισόδιο της σημαίας εμπύχωσε το μαχόμενο κρητικό λαό και έγινε ακατάλυτο σύμβολο της κρητικής ελευθερίας. Ο Βενιζέλος συνέταξε έντονη διαμαρτυρία προς τους ναυάρχους, που την υπέγραψαν όλοι οι οπλαρχηγοί, όπου διακήρυττε την αποφασιστικότητα των επαναστατών να συνεχίσουν τον αγώνα τους.

Στο μεταξύ η επανάσταση απλώθηκε σ' όλη την Κρήτη και οι Μεγάλες Δυνάμεις το Μάρτιο του 1897 κήρυξαν τον αποκλεισμό του νησιού. Τον Απρίλιο ξέσπασε ελληνοτουρκικός πόλεμος, εξαιτίας του Κρητικού Ζητήματος, και η ήττα της Ελλάδας, όπως ήταν φυσικό, επηρέασε την πορεία του. Οι επαναστάτες ήταν πλέον υποχρεωμένοι να αποδεχθούν την αυτονομία που προσέφεραν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Τα γεγονότα επισπεύσθηκαν έπειτα από τις σφαγές στις οποίες προέβησαν οι Τούρκοι στο Ηράκλειο, τον Αύγουστο του 1898. Οι Μεγάλες Δυνάμεις παρενέβησαν δυναμικά και υποχρέωσαν την Τουρκία να αποσύρει τα στρατεύματά της από την Κρήτη, ενώ παράλληλα παραχώρησαν αυτονομία.

Η εξέγερση του 1897 ανέδειξε τις ηγετικές και διπλωματικές αρετές του Βενιζέλου. Το 1898, σε ηλικία 34 ετών, είχε περιβληθεί μια αρχηγική αίγλη και ήταν απ' τα κεντρικά πρόσωπα της κρητικής πολιτικής σκηνής.

Η Κρητική Πολιτεία.

Το Δεκέμβριο του 1898 αφίχθηκε στην Κρήτη και ανέλαβε τη διακυβέρνησή της ο πρίγκιπας Γεώργιος, γιος του βασιλιά Γεωργίου Α' της Ελλάδας. Ο πρίγκιπας ήλθε ως εντολοδόχος (Υπάτος Αρμοστής) των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες είχαν διατηρήσει σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις στις πόλεις της Κρήτης. Το νέο αυτόνομο κράτος, το οποίο τελούσε υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, είχε αυτόνομη πολιτική στις εσωτερικές υποθέσεις του, στην ουσία όμως δεν είχε δικαίωμα ασκήσεως εξωτερικής πολιτικής. Παρ' όλα αυτά η άφιξη του Γεωργίου χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τον κρητικό λαό, σαν το τελευταίο βήμα πριν από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Στο έργο της συγκρότησης του νέου κράτους σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος, τον Απρίλιο του 1899, έγινε σύμβουλος

(υπουργός) Δικαιοσύνης στην πρώτη κυβέρνηση του πρίγκιπα. Η σύντομη θητεία του στο Υπουργείο ήταν παραγωγική και δημιουργική. Το νομοθετικό του έργο κάλυψε όλους τους τομείς του αστικού και του ποινικού δικαίου και σε ελάχιστο χρόνο δημιούργησε σύγχρονο και αποτελεσματικό δικαιοσύνη σύστημα, το οποίο εμπέδωσε αίσθημα δικαιοσύνης και ασφάλειας μεταξύ των κατοίκων της Κρήτης. Ο Βενιζέλος επέμεινε ιδιαίτερα στη διασφάλιση των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας και εισήγαγε διατάξεις, που παρείχαν ισονομία, πολιτική ισότητα και ανεξιθρησκεία.

Στην αρχή οι σχέσεις του Υπατου Αρμοστή και του υπουργού του υπήρξαν στενές και η συνεργασία τους καλή. Όμως η διεθνής θέση του νέου καθεστώτος, καθώς και οι μελλοντικοί του προσανατολισμοί, έφεραν τα πρώτα σύννεφα στις σχέσεις των δύο ανδρών. Ο Βενιζέλος πίστευε στη σταδιακή προσέγγιση του σκοπού του, που ήταν η ένωση. Για να φτάσουμε όμως ως εκεί, έπρεπε η Κρήτη να κερδίσει πλήρη αυτονομία. Να απαλλαγεί δηλαδή από τη διεθνή προστασία των Δυνάμεων, να αποχωρήσουν τα ξένα στρατεύματα και να δημιουργηθεί κρητικός στρατός.

Στον αντίποδα, ο πρίγκιπας είχε την αφέλεια να πιστεύει, ότι οι προσωπικές του σχέσεις και οι συμπάθειες που διατηρούσε στις βασιλικές αυλές της Ευρώπης θα αρκούσαν για να υπερπηδηθούν τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη. Το οξύ πολιτικό αισθητήριο του Βενιζέλου τού επέτρεψε να αντιληφθεί εγκαίρως ότι η εξωτερική πολιτική του πρίγκιπα δεν είχε σοβαρά ερείσματα, κυρίως λόγω της αδυναμίας του ελληνικού κράτους να στηρίξει στρατιωτικά και διπλωματικά την πολιτική αυτή.

Οι διαφορετικές θέσεις μεταξύ των δύο ανδρών στο χείρισμό του Κρητικού Ζητήματος, καθώς και η πολιτική φιλοσοφία του Βενιζέλου που ήταν βασισμένη σε φιλελεύθερες αρχές, διεύρυναν περισσότερο το χάσμα μεταξύ των. Ο Βενιζέλος από μικρός είχε ζήσει σε ένα περιβάλλον που διασταυρωνόταν οι ιδέες του ελληνικού αλυτρωτισμού με τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Η Χαλέπα, την εποχή εκείνη, ήταν το κέντρο της πολιτικής ζωής της Κρήτης, έδρα των προσφύγων των Μεγάλων Δυνάμεων, τόπος συνάντησης σημαντικών ανδρών, με διάχυτη αντιστασιακή, πολιτική και πνευματική ατμόσφαιρα και με έντονες τις επιρροές από τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ιδεολογικά ρεύματα. Η ατμόσφαιρα αυτή άσκησε σημαντική επίδραση στην ψυχοσύνθεση και σφράγισε την προσωπικότητα του νέου πολιτικού, ο οποίος ήδη την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας είχε σαφείς ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς και ήταν ο κυριότερος εκφραστής του φιλελεύθερου πνεύματος στην Κρήτη. Ήταν φυσικό επομένως να έλθει σε σύγκρουση με τον πρίγκιπα, που ήταν δεδηλωμένος οπαδός της απόλυτης

μοναρχίας και θιασώτης απολυταρχικών μεθόδων διακυβέρνησης. Οι διαφορές αυτές μεταξύ των δύο ανδρών, προκάλεσαν, το 1901, την αποπομπή του Βενιζέλου από την κυβέρνηση. Έκτοτε ο κρητικός πολιτικός άσκησε οξύτατη αντιπολίτευση κατά του πριγκιπικού καθεστώτος, πάντα όμως στα πλαίσια της νομιμότητας.

Ο πρίγκιπας και το περιβάλλον του αντέδρασαν απέναντι στον κρητικό πολιτικό και του προσήψαν τη χειρότερη κατηγορία: Ήταν ένας ανθενωτικός προδότης. Πίστευαν ότι έτσι θα τον εξόντωναν ηθικά και πολιτικά. Ο Βενιζέλος έπρεπε να αμυνθεί απέναντι σ' αυτή τη ρυπαρή συκοφαντική εκστρατεία. Όμως ο δεσποτισμός του καθεστώτος δεν άφηνε πολλά περιθώρια: λογοκρισία του Τύπου, διώξεις των οπαδών του Βενιζέλου, φυλάκιση του ίδιου, παρακολούθηση της αλληλογραφίας και των τηλεγραφικών επικοινωνιών ήταν μερικές από τις ενέργειες που απέβλεπαν στην κατάπνιξη της βενιζελικής αντιπολίτευσης. Η συμπεριφορά αυτή του παλατιού της Χαλέπας αύξησε την οξύτητα και έκανε αγεφύρωτη τη διαίρεση μεταξύ πριγκιπικών και βενιζελικών.

Επαναστάτης πάλι.

Το 1905, μετά από όσα είχαν προηγηθεί, είχε ωριμάσει πλέον μεταξύ των παραγόντων της αντιπολίτευσης η αναγκαιότητα της επαναστατικής ρήξης. Πριν να φτάσει ως εκεί, ο Βενιζέλος έκανε μία ύστατη προσπάθεια για συνδιαλλαγή με το παλάτι. Ο πρίγκιπας όμως έκλεισε τις πόρτες ερμητικά και απέκλεισε κάθε συνεννόηση. Δεν έμενε πλέον άλλη διέξοδος από την επαναστατική κινητοποίηση.

Πράγματι, στις 10/23 Μαρτίου 1905, ο πρίγκιπας και οι Δυνάμεις θα πληροφορηθούν ότι ο Βενιζέλος ήταν για μία ακόμα φορά αρχηγός μίας ένοπλης επανάστασης, στο Θέρισο, στους πρόποδες των Λευκών Ορέων, με στενούς συνεργάτες του τους Κωνσταντίνο Μάνο και Κωνσταντίνο Φούμη. Οι επαναστάτες κήρυξαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και αγνόησαν την απειλητική απαίτηση του πρίγκιπα να διαλυθούν.

Ο Βενιζέλος φρόντισε ν' αποφύγει την αντιπαράθεση με τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες άλλωστε ήταν αντίθετες σε κάθε ιδέα ανακίνησης του Κρητικού Ζητήματος. Ο Ύπατος Αρμοστής όμως, στην προσπάθειά του να καταπνίξει την επανάσταση, ζήτησε τη συνδρομή των ξένων στρατευμάτων. Η Βρετανία, η Γαλλία και η Ιταλία αρνήθηκαν την ανοικτή επέμβαση. Αντίθετα τα ρωσικά στρατεύματα ενεπλάκησαν σε μάχες με τους επαναστάτες.

Μετά από οκτώ μήνες η επανάσταση τερματίστηκε με έναν έντιμο συμβιβασμό. Η Ένωση δεν επιτεύχθηκε, όμως ο δεσποτισμός είχε ηττηθεί και ο δρόμος για μία δημοκρατική διακυβέρνηση στην Κρήτη είχε ανοίξει. Ο Βενιζέλος είχε νικήσει τον αντίπαλό του και ο πρίγκιπας απομονωμένος από τη διεθνή

υποστήριξη, υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την Ύπατη Αρμοστεία και το νησί τον Σεπτέμβριο του 1906. Στο εξής ο Ύπατος Αρμοστής θα διοριζόταν από το βασιλιά της Ελλάδας, με τη σύμφωνη γνώμη των Δυνάμεων, οι οποίες στο τέλος της επανάστασης διαπίστωσαν την αδυναμία τους να επιβάλλουν την πολιτική τους. Στα πλαίσια αυτά ο πρώην Έλληνας πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης διορίσθηκε Ύπατος Αρμοστής και μία συνταγματική επιτροπή, με επικεφαλής τον Βενιζέλο, κατάρτισε ένα νέο πιο δημοκρατικό Σύνταγμα. Έτσι άρχισε μία καινούργια περίοδος για την Κρήτη και για τον Βενιζέλο, ο οποίος ήταν πλέον στο επίκεντρο του πανελλήνιου και διεθνούς ενδιαφέροντος.

Τα επόμενα χρόνια ο Βενιζέλος επέδειξε σπάνιες ικανότητες στην οικοδόμηση μιας φιλελεύθερης και ευνομούμενης Κρητικής Πολιτείας. Αναδιοργάνωσε το δικαστικό σύστημα, την αστυνομία και δημιούργησε μία αξιόμαχη στρατιωτική δύναμη, την πολιτοφυλακή, με Κρητικούς υπό τη διοίκηση Ελλήνων αξιωματικών. Η πολιτική σταθερότητα και η ευνομία, που επικράτησαν έκτοτε, επέτρεψαν στις Δυνάμεις να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από το νησί. Οι εξελίξεις αυτές ήταν μία δικαίωση της πολιτικής διορατικότητας του Βενιζέλου.

Στο μεταξύ οι εξελίξεις στο ανατολικό ζήτημα ήταν ραγδαίες. Στην Τουρκία, τον Ιούνιο του 1908, εκδηλώθηκε το επαναστατικό Κίνημα των Νεοτούρκων, το οποίο προς στιγμήν δημιούργησε την ψευδή εντύπωση ότι η απολυταρχία θα έδινε τη θέση της στη συνταγματική μοναρχία και ότι στο εξής μουσουλμάνοι και χριστιανοί θα ζούσαν υπό καθεστώς ελευθερίας και ισότητας. Σύντομα οι ελπίδες διαψεύσθηκαν. Το νέο καθεστώς ακολούθησε τις παλιές μεθόδους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μπολιασμένες με έντονο εθνικισμό. Όμως η εσωτερική αστάθεια, που προκάλεσε το Κίνημα των Νεοτούρκων, έδωσε την ευκαιρία στην Αυστροουγγαρία να προσαρτήσει τη Βοσνία – Ερζεγοβίνη και στη Βουλγαρία να ανακηρυχθεί σε ανεξάρτητο κράτος.

Το Σεπτέμβριο του 1908, χιλιάδες Κρητικοί κατέκλυσαν το Πεδίον του Άρεως στα Χανιά και απαίτησαν την ένωση με την Ελλάδα. Σχηματίστηκε κυβέρνηση, η οποία ανακοίνωσε ότι θα κυβερνούσε στο όνομα του βασιλιά της Ελλάδας. Το ελληνικό όμως κράτος ήταν ανίσχυρο ακόμα και η ελληνική κυβέρνηση, με το φόβο ενός νέου ελληνοτουρκικού πολέμου, δεν τόλμησε να αναγνωρίσει το νέο καθεστώς. Εξ' άλλου οι Δυνάμεις ήταν αντίθετες προς νέα αναταραχή στον ευαίσθητο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Το επόμενο διάστημα ο Βενιζέλος, ως Υπουργός Εξωτερικών και ως Πρωθυπουργός, πολιτεύθηκε με ευελιξία και αντιτάχθηκε με τόλμη σε εξτρεμιστικά στοιχεία της Κρήτης που επεδίωκαν βίαιες λύσεις στο Κρητικό Ζήτημα.

Β' ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΚΗΝΗ.

Κυβερνήτης της Ελλάδας

Η ταπείνωση της Ελλάδας μετά την ήττα του 1897, ο διεθνής διασυρμός εξαιτίας του Κρητικού Ζητήματος, οι χρόνιες αδυναμίες του πολιτικού συστήματος και η φθορά των θεσμών έφεραν το στρατό στο προσκήνιο. Τον Αύγουστο του 1909 εκδηλώθηκε στην Αθήνα στρατιωτικό κίνημα, το οποίο είχε ως αίτημα την ανασυγκρότηση του πολιτικού συστήματος και του στρατού. Σύντομα όμως διαπιστώθηκε ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν είχε πρόγραμμα και σχέδιο για την έξοδο της χώρας από το πολιτικό αδιέξοδο. Η βασιλική οικογένεια είχε χάσει το κύρος της και τα παλαιά κόμματα ήταν ανυπόληπτα, το κοινοβούλιο δεν μπορούσε να λειτουργήσει και οι στρατιωτικοί βυθίζονταν στο τέλμα της αδυναμίας τους να κυβερνήσουν. Μέσα σ' αυτό το χάος, η ηγεσία των κινηματιών κατέφυγε στον Βενιζέλο, στην Κρήτη, και ζήτησε τη βοήθειά του. Ο Κρητικός πολιτικός έφτασε στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1909. Με μετριοπάθεια και ευελιξία απέναντι στα Ανάκτορα και τον παλιό πολιτικό κόσμο, έδωσε πολιτικές λύσεις και άμβλυσε τις διαφορές που είχε δημιουργήσει η επέμβαση του στρατού.

Τον Αύγουστο του 1910, εγκατέλειψε την πρωθυπουργία της Κρήτης και εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής Αττικοβοιωτίας. Στις 6 Οκτωβρίου ορκίσθηκε πρωθυπουργός της Ελλάδας. Στις νέες εκλογές της Β' Αναθεωρητικής Βουλής, που διεξήχθησαν στις 28 Νοεμβρίου, το κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο εν τω μεταξύ ίδρυσε, θα θριαμβεύσει.

Ο Βενιζέλος ήταν τότε 46 χρονών. Είχε αποδείξει κιόλας τις ικανότητές του, πολλές φορές. Είχε ψηθεί στο καμίνι της Κρήτης και είχε αντιμετωπίσει με επιτυχία τα δραματικά γεγονότα της νήσου. Όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση, βρέθηκε μπροστά σε μια χαοτική κατάσταση. Η χώρα ήταν συντετριμμένη από το βάρος της ήττας του 1897, διεθνώς απομονωμένη, με ανύπαρκτο κρατικό μηχανισμό, αναξιοποίητες τις παραγωγικές πηγές, υποθηκευμένη στο διεθνές κεφάλαιο και με ένα λαό χωρίς ελπίδα και όραμα. Αντιμέτωπος με την καχυποψία των Ανακτόρων και την αδιαλλαξία των αξιωματικών του Στρατιωτικού Συνδέσμου, κατάφερε να επιβληθεί εσωτερικά και να νομιμοποιηθεί με το λαϊκό χρίσμα. Η εξομάλυνση της εσωτερικής κατάστασης και ο ανώδυνος τερματισμός της επέμβασης του στρατού στην πολιτική, αποτέλεσαν το πρώτο σημαντικό έργο του. Συνεχίσθηκε με ταχείς ρυθμούς η αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και για το σκοπό αυτό μετακλήθηκαν στρατιωτικές και ναυτικές εκπαιδευτικές αποστολές από τη Γαλλία και τη Βρετανία, γεγονός που προκάλεσε την αντίθεση του διαδόχου Κωνσταντίνου

και στρατιωτικών κύκλων, που επιθυμούσαν μετάκληση Γερμανών εκπαιδευτών. Παράλληλα με την εκπαίδευση εντάθηκαν τα εξοπλιστικά προγράμματα και έγιναν νέες παραγγελίες πολεμικού υλικού.

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η ενότητα του στρατού και η αξιοποίηση του στελεχικού δυναμικού του, αποτελούσαν πρωταρχικό όρο για την επικείμενη πολεμική προσπάθεια του έθνους. Γι' αυτό ανακάλεσε στην υπηρεσία, από τη διαθεσιμότητα που τον είχε θέσει ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, τον διάδοχο Κωνσταντίνο και του ανάθεσε την αρχιστρατηγία, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις των αξιωματικών, αλλά και των πολιτικών του αντιπάλων. Η ώρα για τη μεγάλη εξόρμηση πλησίαζε και απ' αυτήν δεν εξαίρεσε κανένα. Από τον Κωνσταντίνο, μέχρι τους δύο δικούς του γιους, που κατά τη διάρκεια των πολέμων 1912-1913 θα βρεθούν στην πρώτη γραμμή του μετώπου.

Στον αντικειμενικό του στόχο της συναδέλφωσης και της ομοψυχίας ενέταξε τις λαϊκές δυνάμεις, προς τις οποίες έδωσε ελπίδες και οράματα. Η περίοδος, που άρχισε το 1910, υπήρξε περίοδος ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες καθιέρωσαν στην Ελλάδα το κράτος δικαίου και ανακούφισαν τις λαϊκές τάξεις. Σύγχρονο και προοδευτικό Σύνταγμα, που κατοχύρωνε την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης, τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και εισήγαγε διατάξεις για αναγκαστική απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών. Φιλεργατική πολιτική, που καθιέρωνε το οκτάωρο, την αργία της Κυριακής, την προστασία της γυναίκας και την απαγόρευση της παιδικής εργασίας, η οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση, υπήρξαν ορισμένες από τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις της περιόδου αυτής.

Αντιμέτωπος με το Κρητικό Ζήτημα

Όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος μεταπήδησε από την κρητική στην ελληνική πολιτική σκηνή, η Κρήτη είχε αποκτήσει την ελευθερία της και η ένωση με την Ελλάδα ήταν θέμα χρόνου και ευνοϊκότερων διεθνών συγκυριών. Εν τούτοις το Κρητικό Ζήτημα αποτελούσε το μεγαλύτερο πρόβλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, σε σημείο τέτοιο ώστε να απειλείται νέος ελληνοτουρκικός πόλεμος, με αφορμή την επιμονή των Κρητών βουλευτών να εισέλθουν στο ελληνικό Κοινοβούλιο. Οι περιστάσεις όμως δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές, δεδομένου ότι η χώρα και στρατιωτικά ανέτοιμη ήταν *«...και εγώ δεν θα ήθελον να έλθω εις σύγκρουσιν με την Τουρκία άνευ συμμάχων...»*, όπως τόνιζε ο ίδιος ο Βενιζέλος λίγα χρόνια αργότερα στη Βουλή. Ο Έλληνας πρωθυπουργός αντιστάθηκε σθεναρά στην καταδημαγώγηση του Κρητικού Ζητήματος και το απέσπασε κυριολεκτικώς από το πεζοδρόμιο και για πρώτη φορά το ενέταξε στο γενικότερο στρατηγικό σχεδιασμό

της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, μαζί με τις υπόλοιπες αλύτρωτες περιοχές του Ελληνισμού. Παρά τις κατηγορίες του Τύπου για προδοσία, τις παραιτήσεις Υπουργών του, τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης, απαγόρευσε την είσοδο των Κρητών βουλευτών στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, διέταξε τη σύλληψή τους από το στρατό και αισθάνθηκε, όπως ομολόγησε, *«μεγάλο ψυχικόν άλγος»* για τα αιματηρά γεγονότα που επακολούθησαν στην οδό Σταδίου, το Μάιο του 1912.

Ο Βενιζέλος, είχε πάντοτε μία εσωτερική πυξίδα με την οποία κατεύθυνε την πολιτική του και ουδέποτε υπέταξε στη δίνη των γεγονότων ή στις απαιτήσεις της κοινής γνώμης τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της χώρας. Μισούσε τη δημαγωγία και είχε το θάρρος να πηγαίνει αντίθετα στο ρεύμα. Και με το πνεύμα μιας ψύχραιμης θεώρησης του συνόλου της εξωτερικής πολιτικής, απεύθυνε, το 1911, αυστηρή προειδοποίηση προς τον κρητικό λαό τονίζοντας *«... ότι είναι αδύνατον να αναγνωρισθεί το δικαίωμα εις αυτούς, αποτελούντας το 1/8 ή το 1/9 του πληθυσμού της Ελλάδος, όπως υπαγορεύσωσι και επιβάλωσιν αυτοί εκβιαστικώς την πολιτικήν αυτών εις το ελεύθερον Βασίλειον...»*. Αυτά έλεγε τότε προς τους συμπατριώτες του και τους συναγωνιστές του των πρόσφατων κρητικών επαναστάσεων ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Έπρεπε να κατανοήσουν όλοι, ότι η χώρα δεν ήταν δυνατόν, όπως το 1897, να συρθεί και πάλι από εξτρεμιστικά στοιχεία σε έναν πόλεμο παρά τη θέληση της υπεύθυνης κυβέρνησης.

Έξοδος από την απομόνωση.

Στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων η διεθνής θέση της χώρας ήταν ιδιαίτερα δυσχερής και η αναζήτηση συμμάχων καθόλου εύκολη υπόθεση. Είχε προηγηθεί ο Μακεδονικός Αγώνας, ο οποίος είχε επιδεινώσει τις σχέσεις της Ελλάδος προς την Τουρκία, Ρουμανία και Βουλγαρία. Οι διαφορές με την Ρουμανία, εξαιτίας του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος, είχαν οδηγήσει στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων το 1906, η οποία διήρκεσε μέχρι το 1911. Εξάλλου, η ισχυροποίηση του βουλγαρικού παράγοντα και οι βλέψεις του σε ολόκληρη τη Μακεδονία προκαλούσαν πανικό στην Αθήνα, η οποία εξέταζε το ενδεχόμενο της συμμαχίας με την Τουρκία, για την αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου. Όμως οι ελπίδες που είχε γεννήσει η νεοτουρκική επανάσταση είχαν διαψευσθεί και κατά συνέπεια η προσέγγιση προς τα σλαβικά έθνη αποτελούσε μονόδρομο.

Για τους λόγους αυτούς ο Βενιζέλος καλλιέργησε κλίμα ύφεσης με τη Βουλγαρία και την κρίσιμη στιγμή συνήψε αμυντική συμμαχία με τη χώρα αυτή, χωρίς προηγουμένως να συμφωνήσει τα εδαφικά ανταλλάγματα, πράξη αδιανόητη για όλους τους πολιτικούς αντιπάλους του. Όμως χωρίς αυτήν η Ελλάδα δε θα έμπαινε στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο. Για την πανίσχυρη τότε Βουλγαρία η μόνη

διαπραγμάτευση που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή ήταν αυτή που θα έδινε στους Βούλγαρους τη Θεσσαλονίκη. Ο Βενιζέλος άφησε τη διανομή των εδαφών στα όπλα και δικαιώθηκε.

Κατά τον Ι. Μεταξά ο πόλεμος εκείνος ήταν ένα ολέθριο λάθος. Κατά τον επιφανέστερο Ρουμάνο πολιτικό της εποχής, Τ. Ιονέσκου, η συμμαχία της Ελλάδος με τη Βουλγαρία, χωρίς εκ των προτέρων διανομή εδαφών, ήταν πράξη πολιτικής μεγαλοφυΐας.

Οι απελευθερωτικοί πόλεμοι.

Τον Οκτώβριο του 1912 η Βαλκανική Συμμαχία κήρυττε τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι και Μαυροβούνιοι είχαν ενωθεί, για να απελευθερώσουν εκατομμύρια ομοεθνείς τους και για να διώξουν τους Τούρκους από τα ευρωπαϊκά εδάφη. Ήταν ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος.

Κατά τη διάρκεια των πολέμων, ο Ελευθέριος Βενιζέλος παρακολουθούσε εκ του σύνεγγυς την εξέλιξη των επιχειρήσεων και ως υπεύθυνος κυβερνήτης καθόριζε τους στρατηγικούς στόχους, στους οποίους υπέτασσε τους επιχειρησιακούς σχεδιασμούς του επιτελείου. Η στροφή του όγκου του ελληνικού στρατού, από το Μοναστήρι, που ήταν ο αρχικός σχεδιασμός του Γενικού Επιτελείου, προς τη Θεσσαλονίκη, και η έγκαιρη κατάληψη της πόλης στις 26 Οκτωβρίου 1912, αποτέλεσε κορυφαία έκφραση αυτής της πολιτικής. Τα έντονα διαβήματα του πρωθυπουργού, για αλλαγή της πορείας του ελληνικού στρατού από το βορρά προς την ανατολή, έφεραν τις πρώτες τριβές με τον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο, έσωσαν όμως την τελευταία στιγμή τη Θεσσαλονίκη από τις επελαύνουσες βουλγαρικές δυνάμεις.

Για τον Βενιζέλο δεν υπήρχαν όρια μεταξύ πολεμικής στρατηγικής και εξωτερικής πολιτικής, αρκεί έτσι να υπηρετούντο οι εθνικοί στόχοι. Στα πλαίσια αυτά δεν δέχθηκε την ανακωχή που υπέγραψαν οι λοιποί εμπόλεμοι κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο. Έτσι η Ελλάδα συνέχισε τις επιχειρήσεις κατά της Τουρκίας, παράλληλα όμως συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη, που διεξήγοντο στο Λονδίνο. Στο διάστημα αυτό, απελευθερώθηκαν τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και τα Ιωάννινα και έτσι ναυάγησαν τα σχέδια της Ρώμης και της Βιέννης για ένταξη της πόλης στο νέο αλβανικό κράτος.

Το Μάιο του 1913 υπογράφηκε τελικά, στο Λονδίνο, η συνθήκη ειρήνης μεταξύ της ηττημένης Τουρκίας και των βαλκανικών κρατών. Η ειρήνη διήρκεσε μόλις ένα μήνα. Όπως αποδείχθηκε η συμμαχία των βαλκανικών χωρών υπήρξε πρόσκαιρη. Τis είχε ενώσει μόνον το κοινό μίσος για την Τουρκία. Τα συμφέροντά

τους είχαν παύσει πλέον να είναι κοινά. Η Βουλγαρία δεν ήταν καθόλου ικανοποιημένη από τη λεία του πολέμου, διεκδικούσε εδάφη που είχαν καταλάβει στη Μακεδονία ο ελληνικός και ο σερβικός στρατός. Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος ξέσπασε μεταξύ των πρώην συμμάχων, έπειτα από αιφνιδιαστική επίθεση της Βουλγαρίας κατά της Ελλάδας και της Σερβίας.

Ο Βενιζέλος, πριν από την έναρξη των επιχειρήσεων, προσπάθησε να αποφύγει τον πόλεμο και ξεκίνησε συνομιλίες με τη βουλγαρική κυβέρνηση. Παράλληλα όμως, διεξήγαγε μυστικές διαπραγματεύσεις με τη Σερβία, οι οποίες, έπειτα από προσωπική παρέμβαση του Έλληνα πρωθυπουργού, κατέληξαν στην υπογραφή συνθήκης συμμαχίας, παρά τις αντιρρήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου και του επιτελείου, σε σχέση με τις δεσμεύσεις που αναλάμβανε η Ελλάδα για το μέλλον.

Η Βουλγαρία αντιμετωπίζοντας τους δύο συμμάχους αλλά και τη Ρουμανία και την Τουρκία, ηττήθηκε κατά κράτος. Οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη, που άρχισαν στο Βουκουρέστι, ήταν σκληρές. Οι Βούλγαροι ζήτησαν ανακωχή, όμως ο αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος, που, μετά τη δολοφονία του πατέρα του Γεωργίου Α', είχε ανέλθει στον θρόνο, αρνιόταν να τη δεχθεί. Ήθελε να εκμηδενίσει στρατιωτικά και να ταπεινώσει τη Βουλγαρία. Ένα απειλητικό ρήγμα στο μέτωπο των ελληνικών δυνάμεων, συνέτισε τον Έλληνα βασιλιά. Πανικόβλητος, στις 16 Ιουλίου 1913, έστειλε τηλεγράφημα στον Βενιζέλο, στο Βουκουρέστι: *«...Ο στρατός μας έφθασεν εις τα φυσικά και ηθικά όρια της αντοχής του. Υπό τας συνθήκας αυτές δεν δύναμαι πλέον να επιμένω αρνούμενος ανακωχήν ή εκεχειρίαν...»*. Ο Βενιζέλος, που ούτως ή άλλως, διαφωνούσε με την αλαζονική πολιτική του βασιλιά, έσπευσε να προσφέρει ανακωχή, την οποία οι Βούλγαροι αμέσως αποδέχτηκαν. Η αντιπροσωπεία της Βουλγαρίας στο Βουκουρέστι δεν είχε πληροφορηθεί ακόμα τις δυσκολίες του ελληνικού στρατού.

Στη συνέχεια ο Βενιζέλος παραμέρισε τις εξωπραγματικές εδαφικές αξιώσεις του Κωνσταντίνου και ταυτόχρονα εξουδετέρωσε την αντίθεση της αυστρουγγρικής, βρετανικής και ρωσικής διπλωματίας στην παραχώρηση της περιοχής Δράμας – Καβάλας στην Ελλάδα. Στις 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου του 1913 υπογράφηκε η συνθήκη του Βουκουρεστίου. Η Ελλάδα, μετά από δύο σκληρούς πολέμους είχε διπλασιαστεί. Η Μακεδονία μέχρι την Καβάλα, η Ήπειρος, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και η Κρήτη είχαν ενσωματωθεί στο ελληνικό βασίλειο. Ήταν ένας θρίαμβος της πολιτικής του Βενιζέλου. Και ο Κωνσταντίνος, αναγνωρίζοντας την προσφορά του, τού τηλεγραφούσε στο Βουκουρέστι ότι αποδείχθηκε αντάξιος της πατρίδας.

Την επαύριον της υπογραφής της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, ο Βενιζέλος επιδίωκε την επικράτηση μιας μακράς ειρηνικής περιόδου, η οποία θα επέτρεπε στην Ελλάδα την επούλωση των πληγών του πολέμου, την ομαλή ενσωμάτωση στην εθνική οικονομία των περιοχών που απελευθερώθηκαν και τη συνέχιση της ανασυγκρότησης και ανάπτυξης της χώρας. Στην εξωτερική πολιτική υπερασπιζόταν τις ισορροπίες που διαμορφώθηκαν στη βαλκανική μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, ενώ οραματιζόταν ένα ειρηνικό μέλλον για τους λαούς που διασταύρωσαν τα ξίφη τους στους Βαλκανικούς Πολέμους. Όμως οι διεθνείς συγκυρίες δεν ευνοούσαν καθόλου αυτή την πολιτική. Η νέα βαλκανική πραγματικότητα, η οποία προέκυψε από τους δύο πολέμους, ήταν αντίθετη προς τις διεκδικήσεις της Βουλγαρίας και της Τουρκίας, ενώ έθιγε τις ιμπεριαλιστικές βλέψεις της Αυστροουγγαρίας και της Ιταλίας στην περιοχή.

Έτσι, στις παραμονές της έκρηξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα αντιμετώπιζε την απειλή ενός νέου ελληνοτουρκικού πολέμου. Οι Τούρκοι διεκδικούσαν τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και εξαπέλυαν απηνή διωγμό κατά του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης. Ο ρεβανσισμός της βουλγαρικής ηγεσίας, η εκθρόνηση της Αυστροουγγαρίας, οι αντιθέσεις με την Ιταλία στα θέματα των Δωδεκανήσων και στη χάραξη των συνόρων της Αλβανίας, κυρίως όμως η τουρκική απειλή, υποχρέωναν τον Βενιζέλο να αναζητήσει ισχυρά διεθνή ερείσματα για την αντιμετώπιση των σοβαρών κινδύνων που απειλούσαν τη χώρα.

Α' Παγκόσμιος Πόλεμος

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 προσέφερε στον Βενιζέλο μοναδική ευκαιρία να αποκτήσει τα ερείσματα που επεδίωκε.

Έτσι, λίγες ημέρες μετά την έναρξη του μεγάλου πολέμου και σε διάστημα ενός μηνός, πρότεινε τρεις φορές στους Αγγλογάλλους συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο, στα πλαίσια ευρύτερης σύμπραξης των βαλκανικών κρατών, από την οποία εξαιρούσε την Τουρκία. Η λογική της πρότασης του Βενιζέλου υπηρετούσε ένα στρατηγικό στόχο. Την εξασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, στα πλαίσια της συμμαχίας της Αντάντ. Ο Έλληνας πρωθυπουργός έσπευδε να προλάβει τις εξελίξεις και να εισέλθει πρώτος στην Αντάντ, προκειμένου να εξωθήσει την Τουρκία στο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων και να προσεταιριστεί τη Βουλγαρία ή να την υποχρεώσει σε ουδετερότητα. Ο Βενιζέλος ήταν από τους ελάχιστους ηγέτες, που διακήρυττε ότι η Αντάντ ήταν εκείνη, που λόγω της κυριαρχίας της στις θάλασσες, θα κέρδιζε τον πόλεμο. Λόγοι επίσης

ιδεολογικοί επέβαλλαν στην Ελλάδα να ταχθεί με το μέρος των Δυτικών Δημοκρατιών, απέναντι στη μιλιταριστική Γερμανία.

Οι πρωτοβουλίες αυτές του Βενιζέλου δε βρήκαν ανταπόκριση μεταξύ των Δυτικών συμμάχων, οι οποίοι μετά την προσχώρηση της Τουρκίας στο στρατόπεδο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, προκειμένου να προσελκύσουν τη Βουλγαρία προς το μέρος τους, πίεζαν την Ελλάδα και τη Σερβία να προβούν σε εδαφικές παραχωρήσεις υπέρ της χώρας αυτής. Η συμμαχική ηγεσία δεν μπορούσε ν' αντιληφθεί, ότι ο άξονας Αθηνών-Βελιγραδίου αποτελούσε το μοναδικό σταθερό έρεισμα, το οποίο διέθετε στα Βαλκάνια στην αρχή του πολέμου. Η αξιοποίησή του ήταν δυνατόν, αν μη τι άλλο, να εξασφάλιζε την ουδετερότητα της Βουλγαρίας και να επηρέαζε τις τελικές αποφάσεις της Ρουμανίας. Η ελάχιστα διορατική αυτή πολιτική των Αγγλογάλλων, εκτός του ότι δεν έφερε τη Βουλγαρία στο στρατόπεδό τους, αποδυνάμωσε εσωτερικά τον Βενιζέλο και ενίσχυσε τη φιλογερμανική ουδετερότητα των Ανακτόρων και του Επιτελείου.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν δοκίμασαν σκληρά την πολιτική των συμμάχων στο Βαλκανικό χώρο και τους ενέπλεξαν στη δίνη του ελληνικού δράματος, το οποίο στους Έλληνες κόστισε έναν ολέθριο διχασμό και στους συμμάχους την παράταση του πολέμου. Το σφάλμα τους αυτό οι σύμμαχοι το πλήρωσαν σύντομα με την αποτυχημένη επιχείρηση των Δαρδανελλίων, η οποία με τη συμμετοχή του ελληνικού παράγοντα πιθανότατα θα είχε αίσια έκβαση με ευνοϊκές συνέπειες για τη διάρκεια του πολέμου.

Η εκστρατεία των Αγγλογάλλων κατά των Δαρδανελλίων, ξεκίνησε το Φεβρουάριο του 1915 και είχε στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης με συνέπεια την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι σύμμαχοι ζήτησαν τη βοήθεια της Ελλάδας, όμως τελικά ο βασιλιάς, παρά την αντίθετη γνώμη του Βενιζέλου, αρνήθηκε να συμφωνήσει. Η διαφωνία αυτή έφερε, την πρώτη ανοικτή σύγκρουση βασιλιά και πρωθυπουργού και ακολούθως την παραίτηση του Βενιζέλου, ο οποίος μετά από εκλογές επανήλθε πανηγυρικά στην εξουσία τον Αύγουστο του 1915. Ένα μήνα μετά την επάνοδό του στην κυβέρνηση, η Βουλγαρία κήρυξε επιστράτευση και η Ελλάδα απαντούσε με το ίδιο μέτρο. Εν τω μεταξύ η Σερβία βρισκόταν σε δεινή θέση λόγω της επικείμενης κοινής επίθεσης Γερμανών και Αυστριακών εναντίον της. Η επίθεση αυτή, σε συνδυασμό με τη βέβαιη προσχώρηση της Βουλγαρίας στο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων, καθιστούσε αναπόφευκτη τη συντριβή του σερβικού στρατού και την έκλειψη του σερβικού παράγοντα, από τη βαλκανική σκακιέρα.

Οι παραπάνω εξελίξεις επιβεβαίωναν τους χειρότερους φόβους του Βενιζέλου, ο οποίος εξ αρχής διακήρυττε, ότι ήττα της Σερβίας ισοδυναμούσε με

δραματική ανατροπή των στρατηγικών ισορροπιών στη Βαλκανική, που θα οδηγούσε στη δημιουργία μιας πανίσχυρης Βουλγαρίας, την οποία αργά ή γρήγορα θα εκαλείτο η Ελλάδα να αντιμετωπίσει μόνη της, μετά τον πόλεμο. Ο Βενιζέλος υπενθύμισε τότε στον Κωνσταντίνο τις συμμαχικές υποχρεώσεις της Ελλάδος έναντι της Σερβίας αλλά τα Ανάκτορα και το Επιτελείο προφασίσθηκαν την αδυναμία της Σερβίας να παρατάξει 150.000 στρατό στην κοιλάδα του Αξιού, όπως προέβλεπε σχετικός όρος της ελληνοσερβικής συνθήκης. Ο Βενιζέλος, με έναν ευφυή ελιγμό και παρά πάσαν προσδοκία, έπεισε, έστω και για λίγες ώρες, τον Κωνσταντίνο να δεχθεί την αποβίβαση αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, στη θέση των σερβικών, που προέβλεπε η ελληνοσερβική συνθήκη. Τα επόμενα χρόνια η Θεσσαλονίκη δέχτηκε χιλιάδες στρατό, που συγκρότησε το συμμαχικό μέτωπο της Μακεδονίας. Ο Βενιζέλος, μετά τη συγκατάθεση του Βασιλιά, ενήργησε αστραπιαία φοβούμενος υπαναχώρηση του Κωνσταντίνου και ζήτησε από τους συμμάχους την αποστολή των στρατευμάτων αυτών. Πράγματι, οι σύμμαχοι ανταποκρίθηκαν αμέσως και οι δυνάμεις τους, που έδρευαν στην Καλλίπολη, επιβιβάσθηκαν στα πλοία με κατεύθυνση τη Θεσσαλονίκη.

Λίγες ημέρες αργότερα η υποβόσκουσα κρίση στις σχέσεις βασιλιά και Βενιζέλου αναζωπυρώθηκε και οδήγησε στην αποπομπή τού προσφάτως εκλεγμένου πρωθυπουργού. Οι δρόμοι των δύο ανδρών χώρισαν οριστικά και ο διχασμός του ελληνικού έθνους, που ήταν η αιτία όλων των δεινών που επακολούθησαν, άρχιζε.

Οι ανακτορικές κυβερνήσεις, που διαδέχθηκαν τον Βενιζέλο, συνέχισαν να ομιλούν περί ουδέτερης Ελλάδος. Στα πλαίσια αυτής της ουδετερότητας ανέχτηκαν απροκάλυπτες επεμβάσεις και καταλήψεις ελληνικών εδαφών από τους Αγγλογάλλους, ενώ ταυτόχρονα αποδέχθηκαν αδιαμαρτύρητα τον ακρωτηριασμό της χώρας με αποκορύφωμα την κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από το βουλγαρικό και το γερμανικό στρατό τον Αύγουστο του 1916. Είχαν παραδώσει τη Μακεδονία σε μιαν ανελέητη βουλγαρική κατοχή. Εδάφη που κερδήθηκαν με αίμα, εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες που απελευθερώθηκαν στους πρόσφατους πολέμους, παραδίδονταν αμαχητί στους εχθρούς της χώρας.

Θλίψη, οργή και αγανάκτηση απλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα.

Στις 14 Αυγούστου 1916 η μισή Αθήνα συγκεντρώθηκε κάτω από το σπίτι του Ελευθερίου Βενιζέλου, απ' όπου ο Έλληνας ηγέτης απεύθυνε ύστατη έκκληση στο βασιλιά να εγκαταλείψει τη φιλογερμανική ουδετερότητα. Τρεις μέρες αργότερα, στη Θεσσαλονίκη, ξεσπά το στρατιωτικό κίνημα, της Εθνικής Αμύνης, κατά της πολιτικής των Ανακτόρων. Στην αρχή ο Ελευθέριος Βενιζέλος αρνήθηκε να το υιοθετήσει. Προσπάθησε για τελευταία φορά να δημιουργήσει γέφυρες προς

τα Ανάκτορα των Αθηνών. Όμως δεν βρήκε ανταπόκριση. Ο κύβος είχε πλέον ριφθεί και ο Βενιζέλος είχε πεισθεί ότι οι βασιλικές κυβερνήσεις οδηγούσαν τη χώρα στην καταστροφή. Κάτω από την πίεση των δραματικών εξελίξεων έγινε για μια ακόμα φορά επανάσταση. Το Σεπτέμβριο του 1916 εγκαταλείπει την Αθήνα και πηγαίνει στα Χανιά, όπου ήδη είχε εκδηλωθεί λαϊκή εξέγερση, η οποία είχε απλωθεί σε όλη την Κρήτη. Εκεί σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση με το ναύαρχο Κουντουριώτη και ακολούθως περιόδευσε στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, τα οποία προσχώρησαν στην επανάσταση. Αμέσως μετά κατέληξε στη Θεσσαλονίκη, όπου ο λαός του επεφύλαξε πάνδημη υποδοχή. Η Θεσσαλονίκη θα ήταν πλέον η έδρα της προσωρινής κυβέρνησεως του δεύτερου ελληνικού κράτους.

Το κράτος της Θεσσαλονίκης

Αμέσως μετά την εγκατάστασή της στη Θεσσαλονίκη, η επαναστατική κυβέρνηση έθεσε ως πρωταρχικό στόχο της την οργάνωση του στρατού και την άμεση συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις, ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να επανακτήσει τα καταληφθέντα εδάφη και να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Παρά τις φοβερές δυσκολίες, την αρχική αδυναμία, την απροθυμία των συμμάχων να συνδράμουν την προσπάθεια με οικονομική και στρατιωτική βοήθεια και την υπονόμευση από το κράτος των Αθηνών, η προσωρινή κυβέρνηση συγκρότησε εντός ολίγων μηνών στρατό, κυρίως από εθελοντές, ο οποίος τον Ιούνιο του 1917 αριθμούσε 52.271 οπλίτες και 1.497 αξιωματικούς. Ο στρατός αυτός έλαβε μέρος σε σημαντικές μάχες και αποτέλεσε τον κορμό του στρατού, που δημιουργήθηκε μετά την ενοποίηση του κράτους.

Οι Σύμμαχοι προχώρησαν στην *defacto* αναγνώριση της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, αλλά δεν στάθηκαν αποφασιστικά στο πλευρό του Βενιζέλου. Έτσι, οι Βρετανοί, που ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση της μοναρχίας στην Ελλάδα, ήλπιζαν, μάταια, σε μια συνδιαλλαγή με τον Κωνσταντίνο, ενώ εκείνος την ίδια ώρα απεύθυνε μυστικές εκκλήσεις στον Γερμανό αυτοκράτορα για επίθεση κατά των συμμάχων στη Μακεδονία. Εξάλλου, η οποιαδήποτε ιδέα ανατροπής του Κωνσταντίνου συναντούσε την κατηγορηματική άρνηση του Τσάρου της Ρωσίας και αργότερα την αντίθεση των διαδόχων του, οι οποίοι στο πρόσωπο του Βενιζέλου έβλεπαν ένα σοβαρό εμπόδιο στα σχέδιά τους για την Κωνσταντινούπολη και τη Βαλκανική. Ακόμη η ιταλική κυβέρνηση υπονόμει το έργο της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και επεδίωκε με κάθε μέσο την αποτροπή της ενοποίησης του ελληνικού κράτους με επικεφαλής τον Βενιζέλο, που η ιταλική ηγεσία τον θεωρούσε πλέον επικίνδυνο αντίπαλο για τα ιμπεριαλιστικά της όνειρα στη Μικρά Ασία, στο χώρο του Αιγαίου και ευρύτερα στη βαλκανική χερσόνησο. Στη Γαλλία η

κατάσταση ήταν εξαιρετικά περίπλοκη. Ο πρωθυπουργός Α. Μπριάν ήταν θιασώτης του μετώπου της Θεσσαλονίκης αλλά παράλληλα ακολουθούσε πολιτική συνδιαλλαγής με τον Κωνσταντίνο. Η πολιτική αυτή συνετέλεσε στην πτώση της κυβέρνησής του.

Την περίοδο αυτή οι Έλληνες ήσαν όσο ποτέ άλλοτε διχασμένοι. Ένας βιογράφος του Βενιζέλου σημειώνει για το διχασμό ότι: *«...όσοι μόνον τον έζησαν ή τον είδαν θα μπορούσαν να πιστέψουν το βάθος του παράλογου μίσους που εδημιούργησε το εθνικό σχίσμα...»*. Υπήρχε η Ελλάδα του βασιλιά Κωνσταντίου, κουνιάδου του Κάιζερ της Γερμανίας, απροκάλυπτα πλέον γερμανόφιλου, και η Ελλάδα του Ελευθερίου Βενιζέλου, αποφασισμένη να ενταχθεί στο πλευρό της Αντάντ. Στις 18 Νοεμβρίου 1916, το βασιλικό κράτος των Αθηνών, υποταγμένο σε φιλογερμανικά εξτρεμιστικά στοιχεία, θα κτυπήσει με όλες του τις δυνάμεις, αγγλογαλλικά αγήματα, που είχαν βρεθεί στην Αθήνα με τη συγκατάθεση του Έλληνα βασιλιά. Οι Έλληνες και οι Γάλλοι θρήνησαν πολλούς νεκρούς. Τις επόμενες μέρες το βασιλικό καθεστώς εξαπέλυσε αμείλικτο διωγμό κατά των οπαδών του Βενιζέλου. Τα γεγονότα αυτά συνετέλεσαν στη μεταστροφή των Δυτικών συμμάχων.

Η ισχυροποίηση του κράτους της Θεσσαλονίκης, οι πιέσεις του Βενιζέλου και της κοινής γνώμης στη Βρετανία και στη Γαλλία, οι δεσμεύσεις των συμμάχων για παραχώρηση της Σμύρνης στην Ιταλία σε συνδυασμό με την ανάγκη δημιουργίας ισχυρού ελληνικού στρατού, ο οποίος θα αντικαθιστούσε τις βρετανικές δυνάμεις στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης, οδήγησαν στην ανατροπή και την εξορία του Κωνσταντίνου, στην ενοποίηση του κράτους και στην επικράτηση του Βενιζέλου.

Η Ελλάδα ενωμένη στον πόλεμο.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επανήλθε στην Αθήνα και ανέλαβε την αρχή τον Ιούνιο του 1917. Κήρυξε αμέσως τον πόλεμο κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, αλλά βρήκε ένα κράτος εχθρικό προς το νέο καθεστώς. Στρατός, αστυνομία, διοίκηση, δικαιοσύνη, εκκλησία είχαν διαβρωθεί ή προσχωρήσει στο βασιλικό στρατόπεδο και μεταξύ τους επικρατούσε πνεύμα απείθειας και σφοδρής αντίδρασης προς την κυβέρνηση. Ο Κωνσταντίνος από την εξορία πίεζε τους Γερμανούς να επιτεθούν κατά της Ελλάδος και τα όργανά του εξαπέλυαν ανταρτικές ομάδες στη Μακεδονία και σχεδίαζαν λαϊκή εξέγερση. Τις αντιδράσεις αυτές εξουδετέρωσε η κυβέρνηση με ευρείες εκκαθαρίσεις στο στρατό και στον κρατικό μηχανισμό και με την επιβολή εκτάκτων μέτρων. Δυστυχώς δεν αποφεύχθηκαν οι ακρότητες, που βάθυναν το διχασμό του λαού. Ο Βενιζέλος

αρνήθηκε να κηρύξει δικτατορία και επανέφερε την πολιτειακή νομιμότητα αναβιώνοντας τη Βουλή, που είχε προέλθει από τις εκλογές του Μαΐου 1915, την οποία είχε διαλύσει ο βασιλιάς παραβιάζοντας το Σύνταγμα.

Παράλληλα με την πολιτειακή νομιμοποίηση του καθεστώτος Βενιζέλου προχωρούσε η οργάνωση του στρατού και η πολεμική προπαρασκευή. Ήδη στο μέτωπο εμάχετο ο στρατός της Εθνικής Αμύνης. Η γενικότερη όμως κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων καθυστέρησε από έλλειψη εφοδίων, τα οποία, παρά τις υποσχέσεις τους, οι Σύμμαχοι δεν ήταν σε θέση να τα προμηθεύσουν. Εξάλλου ο Κωνσταντίνος από την εξορία στην Ελβετία, επεδίωκε την αποτυχία της επιστράτευσης, ώστε η Ελλάδα να μην μπορέσει να παρατάξει αξιόμαχο στρατό, με συνέπεια την καταρράκωση του κύρους του Βενιζέλου και την πτώση του. Τελικά, το Φθινόπωρο του 1917, οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να στηρίξουν οικονομικά και στρατιωτικά την πολεμική προσπάθεια της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος τούς είχε πείσει ότι η κυβέρνησή του μπορούσε να δημιουργήσει μια στρατιά 300.000 ανδρών. Το κέρδος για τον Έλληνα πρωθυπουργό ήταν διπλό. Βοήθεια και διατήρηση του μετώπου. Ο στρατός αυτός δημιουργήθηκε και πέτυχε σπουδαία νίκη στο Σκρά ντι Λέγκεν το Μάιο του 1918, νίκη που συνετέλεσε στην απόφαση της συμμαχικής ηγεσίας για ανάληψη γενικής επίθεσης, που εκδηλώθηκε στις 2/15 Σεπτεμβρίου 1918 και οδήγησε στη διάσπαση του βουλγαρογερμανικού μετώπου και στην παράδοση της Βουλγαρίας. Ήταν η πρώτη αποφασιστική νίκη της Αντάντ κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Για τη σημασία της νίκης αυτής στην εξέλιξη του πολέμου, ο αρχηγός του γερμανικού επιτελείου στρατηγός Λούντεντροφ σημειώνει στα απομνημονεύματά του: «...Δεν έζησα πιο οδυνηρές ώρες από την εποχή των γεγονότων που εξελίχθηκαν στο Βαλκανικό μέτωπο της 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1918 και εσφράγισαν τη μοίρα της τετραπλής συμμαχίας». Οποσδήποτε η συμβολή του μετώπου της Θεσσαλονίκης στην έκβαση του πολέμου ήταν σημαντική. Η νίκη ήρθε σε μια δύσκολη στιγμή για την Αντάντ και είχε ως αποτέλεσμα την ισχυροποίηση του ελληνικού παράγοντα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε δικαιωθεί στις επιλογές του.

Την ίδια εποχή όμως που διεξαγόταν ο αγώνας στο εσωτερικό του κράτους και στο βαλκανικό μέτωπο, ο Βενιζέλος είχε αποδυθεί σε ένα εξίσου δύσκολο διπλωματικό αγώνα. Οι ενδοσυμμαχικοί ανταγωνισμοί στον ελληνικό χώρο γεννούσαν καχυποψίες και αντιθέσεις, που δυσχέραιναν το έργο του. Ο Βενιζέλος γνώριζε πολύ καλά, ότι η καθυστερημένη εισδοχή της χώρας στον πόλεμο και τα προηγηθέντα δραματικά εσωτερικά γεγονότα περιορίζαν στο ελάχιστο τις διεθνείς δυνατότητες της χώρας. Έτσι, σ' αυτή τη φάση, προσπάθησε να εξουδετερώσει τις εχθρικές διεκδικήσεις οι οποίες απειλούσαν την ακεραιότητα της Ελλάδας. Η

Βουλγαρία εξακολουθούσε να κατέχει την ανατολική Μακεδονία και υπήρχε ο κίνδυνος σύναψης χωριστής ειρήνης με τους δυτικούς συμμάχους, για να διατηρήσει τα κατεχόμενα ελληνικά και σερβικά εδάφη. Κάποιοι από τους συμμάχους αλληθώριζαν προς την πολιτική αυτή, γιατί ήθελαν ν' αφαιρέσουν τα περιφερειακά στηρίγματα της Γερμανίας, ώστε να την υποχρεώσουν να υποκύψει. Ο Βενιζέλος ζήτησε τη βοήθεια της Γαλλίας και συνεργάστηκε στενά με τη σερβική και τη ρουμανική ηγεσία, για να κάμψει τις δόλιες προθέσεις για χωριστή ειρήνη. Σοβαρά προβλήματα επίσης δημιουργούσε την εποχή αυτή και η εχθρική στάση της «συμμάχου» Ιταλίας, που είχε καταλάβει τη νότιο Ήπειρο και επεδίωκε τη δημιουργία της Μεγάλης Αλβανίας. Χρειάστηκαν έντονα διαβήματα του Έλληνα πρωθυπουργού και απόφαση της συμμαχικής συνδιάσκεψης του Ιουλίου 1917, ώστε να υποχρεωθεί η Ρώμη να εκκενώσει τα καταληφθέντα ελληνικά εδάφη.

Γενικά, η έλλειψη κοινής στρατηγικής των συμμάχων και η απουσία πραγματικού ενδιαφέροντος για το θέατρο των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης, κυρίως από τους Βρετανούς, που επεδίωκαν πάντα την απόσυρση δυνάμεων και την μεταφορά τους στο Δυτικό Μέτωπο και στην Παλαιστίνη, έθετε σε κίνδυνο τις επιλογές του Βενιζέλου, ο οποίος ήθελε το μέτωπο αυτό να αποτελέσει μια από τις επιθετικές αιχμές της συμμαχίας. Τον Απρίλιο του 1918 με προσωπική παρέμβαση του Έλληνα πρωθυπουργού στη συμμαχική ηγεσία απειράπη, την τελευταία στιγμή, η αποδυνάμωση του μετώπου. Ένα μήνα αργότερα η ελληνική νίκη στο Σκρα έδωσε νέα πνοή στο μέτωπο και συνέβαλε στη συμμαχική απόφαση για την νικηφόρο επίθεση του Σεπτεμβρίου του 1918.

Ηγέτης με διεθνή ακτινοβολία.

Προς το τέλος του πολέμου ο Ελευθέριος Βενιζέλος πέτυχε τη συμμετοχή της Ελλάδας στο σκληρό πυρήνα των νικηφόρων ευρωπαϊκών δυνάμεων και κέρδισε σταδιακά τη συμμαχική υποστήριξη στους στόχους και τις αλυτρωτικές επιδιώξεις της χώρας. Όλο αυτό το διάστημα, μέχρι τη λήξη του πολέμου, ο Βενιζέλος διατήρησε την πρωτοβουλία των κινήσεων και αξιοποίησε την παρουσία των δυτικών δυνάμεων για τη λύση του εσωτερικού προβλήματος της χώρας και για την επίτευξη των στόχων του στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Ήδη είχε κερδίσει την καθολική αναγνώριση και το σεβασμό μεταξύ των ηγετών του δυτικού κόσμου και ήταν το «χαϊδεμένο παιδί» του Τύπου των χωρών αυτών. Αν και ηγέτης μικρού και βαθιά διχασμένου έθνους, είχε βαρύνοντα λόγο και επηρέαζε σημαντικά τις αποφάσεις των πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών της Δύσης.

Μετά τον πόλεμο, στη διάρκεια των εργασιών της Διάσκεψης της Ειρήνης, όπως παρατηρεί ο H. A. Gibbons, «ο Έλληνας πρωθυπουργός εξασφάλισε μία θέση

στη διάσκεψη, όχι μόνο ενώπιον της κοινής γνώμης αλλά και μεταξύ των συναδέλφων του, που ήταν δυσανάλογη με το μέγεθος και τη σημασία της χώρας του». Ολόκληρος ο Τύπος του αφιέρωνε εγκωμιαστικά σχόλια. Οι «Times» του Λονδίνου έγραψαν πως *«ήταν η περίπτωση του προσωπικού θριάμβου»*. Οι Σύμμαχοι και η κοινή γνώμη δεν είχαν λησμονήσει ότι ήταν αυτός που πρότεινε την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο την πιο δύσκολη ώρα, τον Αύγουστο του 1914, όταν οι Γερμανοί ήταν έξω από το Παρίσι. Ο Τσώρτσιλ, στο βιβλίο του «The World Crisis», τονίζει ότι *«οι προσωπικές του ικανότητες, το γόητρό του, οι περίφημες υπηρεσίες που προσέφερε στους Συμμάχους τού εξασφάλισαν μία θέση σχεδόν ισότητας με τους ηγέτες των σπουδαιότερων νικητριών χωρών και μαζί του η χώρα ανέβηκε σε ιλιγγιώδη ύψη και ατένιζε εκθαμβωτικούς ορίζοντες»*. Ο Βενιζέλος αγωνίστηκε για τους εθνικούς σκοπούς της χώρας του και πραγματοποίησε τους στόχους που είχε θέσει σε σχέση με τις διεκδικήσεις της Ελλάδας. Παράλληλα όμως, υπερέβη την εθνική σκηνή· πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών και αγωνίστηκε για την επικράτηση της ιδέας της. Ο πρώην πρωθυπουργός της Βρετανίας Άσκουϊθ τον χαρακτήρισε ως την *«κυριότερη αυθεντία στο ζήτημα της Κοινωνίας των Εθνών»* και ο Μπάλφουρ τον πρότεινε ως πρώτο πρόεδρό της, πρόταση που δεν αποδέχτηκε ο Βενιζέλος.

Στις διαπραγματεύσεις της ειρήνης, με ειλημμένη την απόφαση της ηγεσίας των Συμμάχων να διαλύσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Βενιζέλος προώθησε τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις της χώρας και πέτυχε την ανάληψη από την Ελλάδα της αρμοστείας της Σμύρνης και την ενσωμάτωση της ανατολικής Θράκης. Η πολιτική αυτή υπαγορεύτηκε από την ανάγκη προστασίας των ελληνικών πληθυσμών που ζούσαν στα παράλια της Μικράς Ασίας και που, για μια ακόμη φορά, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο φυσικής εξόντωσης από τους Τούρκους εθνικιστές. Στις 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920 υπογράφηκε στο Παρίσι η Συνθήκη των Σεβρών που αποτέλεσε την κορύφωση των διπλωματικών θριάμβων του Έλληνα πολιτικού. Με τη Συνθήκη αυτή αναγνωριζόταν η προσάρτηση στην Ελλάδα της ανατολικής Θράκης, σε απόσταση 30 χιλιομέτρων από την Κωνσταντινούπολη και της χερσονήσου της Καλλιπόλεως. Επίσης αναγνωριζόταν στην Ελλάδα δικαίωμα πολιτικής και στρατιωτικής διακυβέρνησης επί της Σμύρνης και της ενδοχώρας της και δυνατότητα, κατόπιν δημοψηφίσματος μετά από μία πενταετία, να ενσωματωθεί η περιοχή στο ελληνικό κράτος.

Η Ήττα

Δύο μέρες μετά την υπογραφή της συνθήκης, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ενώ ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για την Ελλάδα, δέχτηκε δολοφονική επίθεση από

απότακτους φιλοβασιλικούς αξιωματικούς στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών, στο Παρίσι. Οι σφαίρες δεν σκότωσαν τον Βενιζέλο, απλώς τον τραυμάτισαν. Τραυμάτισαν όμως θανάσιμα την τελευταία ελπίδα για γεφύρωση του χάσματος, που χώριζε τις δύο μερίδες του ελληνικού λαού. Η φλόγα, που είχε ανάψει στο Παρίσι, έγινε πυρκαγιά στην Αθήνα. Οι πρώτες ειδήσεις έφερναν τον Βενιζέλο νεκρό. Ο βενιζελικός κόσμος συγκλονίσθηκε. Η κατάσταση ήταν πλέον εκτός ελέγχου. Οι φανατικοί ξεχύθηκαν στους δρόμους και η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να τους τιθασεύσει. Θύμα των δραματικών εκείνων ημερών υπήρξε ο Ίων Δραγούμης, από τα επιφανέστερα στελέχη της αντιπολίτευσης. Δολοφονήθηκε από εξτρεμιστικά στοιχεία της βενιζελικής παράταξης.

Στην αλυσίδα των τραγικών γεγονότων της περιόδου, προστέθηκε και ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου, ο οποίος είχε διαδεχθεί τον πατέρα του Κωνσταντίνο στον ελληνικό θρόνο. Οι εξελίξεις αυτές αναζωπύρωσαν τον εθνικό διχασμό. Τα εμφύλια πάθη συγκλόνιζαν την ψυχή του έθνους και δημιουργούσαν πνιγνή πολιτική ατμόσφαιρα. Ο Βενιζέλος δεν δίστασε να πάρει τις αποφάσεις του. Η κατάσταση έπρεπε να ξεκαθαριστεί με προσφυγή στο λαό. Οι εκλογές ορίστηκαν για την 1/14 Νοεμβρίου 1920. Η προκήρυξή τους προκάλεσε αναμόχλευση των παθών και νέα έξαψη του φανατισμού. Οι αντίπαλοί του αλώνιζαν την Ελλάδα και μετέδιδαν το μίσος τους στο λαό. Το κύριο σύνθημά τους ήταν: «κάτω ο τύραννος», και επιστροφή του στρατού από το μέτωπο της Μικράς Ασίας. Ο Βενιζέλος είχε την πεπλανημένη εντύπωση ότι οι πολιτικοί θρίαμβοι και το παγκόσμιο κύρος του θα του έδιναν άνετη πλειοψηφία στις εκλογές. Τα αποτελέσματα ήταν αποκαρδιωτικά. Το κόμμα των φιλελευθέρων είχε υποστεί συντριπτική ήττα και ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν είχε εκλεγεί ούτε βουλευτής.

Μακριά από την Πατρίδα

Ο ελληνικός λαός είχε πάρει τις αποφάσεις του και ο Ελευθέριος Βενιζέλος την άλλη ημέρα, χωρίς δισταγμό, τις δικές του. Έπρεπε να φύγει από την Ελλάδα. Στις 4 Νοεμβρίου 1920 μαζί με τους δύο γιους του και αρκετούς φίλους του επιβιβάσθηκε στη θαλαμηγό «Νάρκισσος» και εγκατέλειψε την Ελλάδα.

Η Πηνελόπη Δέλτα περιέγραψε τις θλιβερές εκείνες στιγμές : *«Και έφυγε τω όντι ο Βενιζέλος έτσι, το απόγευμα της Τετάρτης με μόνο τον Πέτρο Βούλγαρη μαζί του και μερικούς φύλακες. Του είχαν ετοιμάσει οι φίλοι του την αναχώρηση από το Φάληρο και από τον Πειραιά. Στο Φάληρο, βλέποντας λίγο κόσμο, ο Βούλγαρης παρακίνησε το Βενιζέλο να φύγει από κεί, και σταμάτησαν το αυτοκίνητο. Ο μεγάλος παιριώτης, που μας πήγε στη Πόλη, πέρασε εμπρός στους λίγους που έτυχαν εκεί και που σιωπηλοί και ασκεπείς τον χαιρέτησαν, και χαιρετώντας τους και κείνος, πέρασε,*

μπήκε στην ατμάκατο του διοικητού του Ναυστάθμου, ναυάρχου Γεωργαντά, και πήγε στον Πειραιά, όπου επιβιβάστηκε στο «Νάρκισσο» που σαλπάρησε και έφυγε με τους φίλους του που είχαν επιβιβαστεί πριν».

Τα τελευταία του λόγια στο Βούλγαρη, αποχαιρετώντας τον, ήταν : «Σαν κακούργοι φεύγομε ...».

Απόβλητος και φτωχός ο Βενιζέλος, εγκαταστάθηκε στη Γαλλία. Δεν είχε κανένα προσωπικό εισόδημα. Η θέση του όμως και οι σχέσεις του με κορυφαίους ευρωπαίους πολιτικούς επέβαλλαν την εξεύρεση πόρων. Ο γάμος με την Έλενα Σκυλίτση, γόνο πλούσιων Ελλήνων της διασποράς, ήταν μια λύση. Είχε την ανάγκη μιας συντρόφου στην εξορία. Η Έλενα ήταν παλιά θαυμάστριά του. Του είχε συμπαρασταθεί ποικιλοτρόπως στην πολιτική και εθνική προσπάθεια του. Παντρεύτηκαν τον Σεπτέμβριο του 1921 και εγκαταστάθηκαν στο Παρίσι. Το γαμήλιο ταξίδι τους έγινε στην Αμερική. Εκεί ο Βενιζέλος γνώρισε αληθινή αποθέωση. Όταν γύρισαν στη Γαλλία, ο εξόριστος ηγέτης ξεκίνησε τη μετάφραση του πιο δύσκολου αρχαίου Έλληνα συγγραφέα, του Θουκυδίδη. Άλλωστε τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου, δε διέφεραν από τις περιπέτειες που περνούσε τότε η Ελλάδα. Η μετάφραση, όπως έγραψε ο Κακλαμάνος, απέδειξε ότι ο Βενιζέλος δεν είχε μόνον πολιτικό ταλέντο, αλλά και λογοτεχνικά χαρίσματα. Η επάνοδός του στην πολιτική, το 1928, δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει τα πολιτικά σχόλια, που συνόδευαν τη μετάφραση.

Απομόνωση και καταστροφή.

Η εκλογική του ήττα αποτέλεσε μεγάλη έκπληξη για τη διεθνή κοινή γνώμη και την ευρωπαϊκή ηγεσία. «*Συνέβη*» γράφει ο Ουίνστον Τσώρτσιλ, «*να βρίσκομαι με τον κ. Λ. Τζώρτζ στην αίθουσα του υπουργικού συμβουλίου τη στιγμή που έφθασε το τηλεγράφημα που ανήγγειλε το αποτέλεσμα των ελληνικών εκλογών και την απόφαση του Βενιζέλου να αποχωρήσει από την πολιτική*». Ο Λ. Τζώρτζ σοκαρίστηκε πάρα πολύ και ακόμα πιο πολύ μπερδεύτηκε· [...] σχολίασε με ένα μορφασμό: «*Τώρα είμαι ο μόνος που έμεινε*» (ο Πρόεδρος Ουίλσον είχε καταβληθεί από την αρρώστια, ο Κλεμανσώ είχε αποσυρθεί και ο Ορλάντο είχε ηττηθεί), και συμπληρώνει ο Τσώρτσιλ ότι «*τα εκλογικά αποτελέσματα ήταν μία συνταρακτική έκπληξη για όλους*».

Στην εξουσία ανήλθαν οι αντίπαλοι του Βενιζέλου και στο θρόνο επέστρεψε ο Κωνσταντίνος. Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν σφοδρές αντιδράσεις στην ηγεσία, τον Τύπο και την κοινή γνώμη των συμμαχικών πρωτευουσών. Οι «Times» του Λονδίνου σε μακροσκελές και ιδιαίτερα αιχμηρό άρθρο έγραψαν στις 17

Νοεμβρίου 1920, ότι «οι ψηφοφόροι [...] απέπεμψαν από την εξουσία τον μεγάλο πολιτικό και πατριώτη που τους ανύψωσε από την κατάσταση της αδυναμίας και της διάλυσης, στην οποία τους βρήκε, σχεδόν στη θέση μιας Μεγάλης Δυνάμεως. Δεν μπορούμε να θυμηθούμε από την εποχή του Αριστείδη πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα λαϊκής αγνωμοσύνης ή λαϊκής αφροσύνης». Και συνέχιζε η εφημερίδα, τονίζοντας ότι οι Σύμμαχοι θα αρνηθούν την ελάχιστη βοήθεια «στον πράκτορα της Γερμανίας στο θρόνο των Αθηνών» και μεταφέροντας τα δημοσιεύματα του δυτικού Τύπου σημειώνει ότι: «οι σύμμαχοι δεν εκχώρησαν σε ένα τέτοιο ηγεμόνα ή σε ένα τέτοιο λαό τη Θράκη, την ευρωπαϊκή όχθη των Δαρδανελλίων και τη Σμύρνη». Παράλληλα ο Τσώρτσιλ, εκφράζοντας τις αντιδράσεις της πολιτικής ηγεσίας στη Βρετανία, έγραφε: «Υπήρχε η φιλοσυμμαχική Ελλάδα του Βενιζέλου και η φιλογερμανική του Κωνσταντίνου. Όλη η πίστη των συμμάχων άρχισε και τελείωσε με την Ελλάδα του Βενιζέλου. Όλη η δυσaréσκεια επικεντρώθηκε επάνω στην Ελλάδα του Κωνσταντίνου».

Οι Γάλλοι, που είχαν αιματηρά προηγούμενα από το Νοέμβριο του 1916 με τον Κωνσταντίνο, αντέδρασαν σφοδρότερα. Η «Figaro» υποστήριξε την ανάγκη αναθεώρησης της γαλλικής πολιτικής σε σχέση με το ελληνικό πρόβλημα και τόνιζε ότι «αν οι Δυνάμεις αγνόησαν τις δυσκολίες και [υποστήριζαν την Ελλάδα] για τα όμορφα μάτια του Βενιζέλου, έχουν κάθε λόγο να αποσπρέφονται τον επίορκο γαμπρό [του Κάιζερ Γουλιέλμου]». Ο Γάλλος πρωθυπουργός σε δηλώσεις του τόνισε ότι η πολιτική του Κωνσταντίνου «υπήρξε αιτία να παραταθεί ο πόλεμος επί εν έτος, πιθανόν δε δύο έτη». Ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ W. Wilson, σε επιστολή του, ευχήθηκε τη γρήγορη επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία και τόνιζε: «... δύναμαι ελευθέρως να εκφράσω τον μέγα θαυμασμόν μου, ότι δεν υπάρχει πολιτικός εις την Ευρώπην ικανώτερος δι' αρχηγίαν κατά το δυσκολώτατον χρονικόν τούτο σημείον εν τη αναπτύξει των πολιτικών τυχών του κόσμου ...».

Η ήττα του Βενιζέλου και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνο δημιούργησαν ιδιαίτερα εκθρική ατμόσφαιρα για την Ελλάδα και έδωσαν την ευκαιρία διαφοροποίησης της Γαλλίας και της Ιταλίας σε σχέση με το ελληνικό ζήτημα. Έτσι η Ελλάδα δεν εθεωρείτο πλέον συμμαχική χώρα.

Οι διάδοχοι του Βενιζέλου, που με τη «φιλειρηνική» δημαγωγία τους κέρδισαν τις εκλογές, αντί να σταματήσουν τον πόλεμο, όπως υπόσχονταν προεκλογικά, οδήγησαν τον ελληνικό στρατό σε μία καταστροφική εκστρατεία μέχρι τα πρόθυρα της Άγκυρας. Η παράλογη αυτή στρατιωτική επιχείρηση, ο διχασμός του λαού, η εγκατάλειψη της χώρας από τους συμμάχους και, τέλος, η παρουσία στην Τουρκία ενός ηγέτη του διαμετρήματος του Κεμάλ, ο οποίος ενισχύθηκε από τη Σοβιετική Ένωση και αργότερα από τη Γαλλία και την Ιταλία,

οδήγησαν μοιραία στη Μικρασιατική Καταστροφή, που εκτός των άλλων κακών έφερε στην Ελλάδα 1.500.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την ανατολική Θράκη.

Γ' Η ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ

Ανάμεσα σε συντρίμια

Μετά την καταστροφή η Ελλάδα αγωνιζόταν να επιβιώσει. Σ' αυτές τις κρίσιμες στιγμές θυμήθηκε πάλι τον άνθρωπο που είχε απομακρύνει δύο χρόνια πριν από την εξουσία. Εν τω μεταξύ, ο στρατός και ο στόλος επαναστάτησαν και ανέτρεψαν τον Κωνσταντίνο. Η νέα κυβέρνηση των Αθηνών απευθύνθηκε στο Βενιζέλο και του ζήτησε να αναλάβει την εκπροσώπηση της χώρας στις διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν στη Λωζάννη με την Τουρκία. Ο Έλληνας ηγέτης, δαμάζοντας την ψυχική του οδύνη από την καταστροφή του έργου του, παραμερίζοντας το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας, τις αντιδράσεις των αξιωματικών και τις προσδοκίες των προσφύγων, υπέγραψε τον Ιούλιο του 1923 μια έντιμη ειρήνη, η οποία καθόρισε τα σύνορα της Ελλάδας με την Τουρκία. Την ίδια χρονιά υπέγραψε σύμφωνο για υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ των δύο χωρών.

Πρωθυπουργός της ειρήνης

Ο Έλληνας ηγέτης, επιστρέφοντας στην εξουσία το 1928, ανέπτυξε ειρηνικές πρωτοβουλίες προς όλες τις βαλκανικές χώρες και έδωσε έμφαση στην εσωτερική αναδημιουργία της Ελλάδας. Παραλάμβανε τότε μια Ελλάδα που, εκτός από τις καίνουσες κοινωνικές, οικονομικές και ψυχολογικές πληγές της Μικρασιατικής Καταστροφής, είχε περιέλθει σε διεθνή απομόνωση και ανυποληψία. Οι σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής ήταν στο χαμηλότερο επίπεδο. Η Ιταλία του Μουσολίνι εφάρμοζε με ταπεινωτικό τρόπο, ενώ η Γιουγκοσλαβία ήγειρε απαράδεκτες αξιώσεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Με την Τουρκία υπήρχαν τεράστιες εκκρεμότητες, ενώ με τη Βουλγαρία τυπικώς υπήρχε καθεστώς εμπόλεμης κατάστασης. Στα ασφυκτικά αυτά πλαίσια ο Βενιζέλος χάραξε με σαφήνεια εξωτερική πολιτική, με σκοπό την πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων με Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ιταλία, Τουρκία. Παράλληλα προώθησε και πέτυχε εγκάρδιες σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις, που κυριαρχούσαν στη Μεσόγειο.

Τον Βενιζέλο διέκρινε μια συμμετρία μεταξύ ιδεαλισμού και ρεαλισμού. Και την πιο δύσκολη ώρα της νεότερης Ελλάδας δεν επέτρεψε στους Έλληνες να καταληφθούν από την ψύχωση της ανταπόδοσης, που σε ανάλογες ιστορικές

περιπτώσεις είχε καταλάβει πολλούς λαούς. Αντίθετα, πρόβαλε την αναγκαιότητα της επίλυσης των ελληνοτουρκικών διαφορών και, ξεπερνώντας τα παλαιά εθνικιστικά όνειρα και την πικρία των προσφύγων, οι οποίοι στο σύνολό τους ήταν οπαδοί και ψηφοφόροι του, υπέγραψε το 1930 στην Άγκυρα το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας. Δήλωσε τότε προς τους Τούρκους ότι: *«θεωρώ την συνθήκην της Λωζάννης ως οριστικόν διακανονισμόν μεταξύ των δύο κρατών του εδαφικού αυτών καθεστώτος [...] Δια τους λόγους τούτους ήλθομεν να σας τείνωμεν ειλικρινώς την χείρα, δηλώνοντες ότι ο προαιώνιος αγών έλαβεν οριστικόν τέλος»*. Ο Βενιζέλος προχώρησε περισσότερο και πρότεινε τον Κεμάλ Ατατούρκ ως υποψήφιο για το Νόμπελ Ειρήνης, αναγνωρίζοντας τον ρόλο του στην επίτευξη της ελληνοτουρκικής συνεννόησης. Αναμφισβήτητα η παρουσία στην πολιτική σκηνή της Άγκυρας του ιδρυτή της νέας Τουρκίας, αλλά και του Ισμέτ Ινονού, διευκόλυναν σημαντικά την προσέγγιση των δύο χωρών. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η πολιτική του αυτή εδραίωνε την ειρήνη στην Εγγύς Ανατολή και αποκαθιστούσε την ελληνοτουρκική φιλία. Μία φιλία για την οποία πολλά χρόνια νωρίτερα, τον Αύγουστο του 1908, έγραψε στην προσωπική του εφημερίδα *«Κήρυξ»* των Χανίων ότι: *«η συναίσθηση των κοινών συμφερόντων και κινδύνων θα οδηγήσει τους δύο λαούς σε στενή και ειλικρινή συνεργασία»*.

Παρά το γεγονός ότι οι ηγέτες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχαν εκλείψει από την ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, εντούτοις ο Βενιζέλος έγινε δεκτός στις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με μεγάλο σεβασμό και εκτίμηση. Σε ηλικία 65 ετών, εμφορούμενος από νέες ιδέες, ύψωσε τη φωνή του για το ειρηνικό μέλλον της Ευρώπης. Τον συγκινούσε ιδιαίτερα η ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης και υποστήριζε με το διεθνές του κύρος και με διπλωματικές ενέργειες τις πρωτοβουλίες του Γάλλου πρωθυπουργού Α. Μπριάν για τη δημιουργία της νέας Ευρώπης. Ο Βενιζέλος πίστευε στον ιστορικό ρόλο της Ευρώπης και σε μία από τις συνεντεύξεις του για το θέμα, τον Οκτώβριο του 1929, τόνιζε πως *«ο πόλεμος απέδειξε ότι οι νικηταί είναι τόσον πτωχοί, όσον και οι ηττημένοι. Νομίζω ότι αι Ηνωμέναι Πολιτεΐαι της Ευρώπης θα αντιπροσωπεύουν, έστω και άνευ της Ρωσίας, μίαν δύναμιν αρκετά ισχυράν να προαγάγη εις ευχάριστον σημείον την ευημερίαν και των άλλων ηπείρων»*.

Ο Βενιζέλος στο τέλος της πολυκύμαντης σταδιοδρομίας του κατείχετο από το πάθος της επικράτησης της ειρήνης στον ευαίσθητο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και ευρύτερα στην Ευρώπη και προς το σκοπό αυτό έπραξε πολλά. Οι επιτυχημένες πρωτοβουλίες του για συνεννόηση και ειρηνική επίλυση των διαφορών στα Βαλκάνια αποτελούν γεγονότα μεγάλης ιστορικής σημασίας. Την περίοδο αυτή υπερέβη, για μία ακόμη φορά, τα στενά εθνικά πλαίσια και οι ορίζοντές του αγκάλιασαν ολόκληρη της ευρωπαϊκή ήπειρο. Σε μνημειώδη λόγο

του στην Κοινωνία των Εθνών, ενώπιον της ευρωπαϊκής ηγεσίας, με ανεπιφύλακτη πίστη διακήρυξε: «Ποιός μπορεί ν' αμφισβητήσει σήμερα ότι απ' εδώ κι εμπρός ο πόλεμος είναι για όλο τον κόσμο μια πολύ κακή υπόθεση; Θίγει τους γέρους, τις γυναίκες, τα παιδιά τόσο όσο και τους εμπόλεμους. Και ότι ανάμεσα σ' αυτούς τους τελευταίους δεν είναι τώρα πια δυνατόν να υπάρχουν νικηταί και ηττημένοι, γιατί, τελικά όλοι θα είναι νικημένοι. Ποιος είναι αυτός, που θα έχει αμφιβολίες μπροστά στις τελειοποιήσεις των μέσων καταστροφής, ιδίως στο χημικό τομέα, ότι κάθε περίπτωση νέου πολέμου δεν θα είναι πράξη φρικτής και εγκληματικής παραφροσύνης;».

Μεγάλες μεταρρυθμίσεις

Ο Βενιζέλος ταυτίζεται, ως επί το πλείστον, με το μεγάλο του έργο της εθνικής αποκατάστασης. Έτσι όμως επισκιάζεται το λαμπρό του έργο της εσωτερικής ανάπλασης και του εκσυγχρονισμού της χώρας. Οι απελευθερωτικοί πόλεμοι δεν τον εμπόδισαν να προχωρήσει στις μεγάλες αλλαγές, που άλλαξαν τη μοίρα του λαού και οδήγησαν στην ανάπτυξή του.

Ο Μεσοπόλεμος ήταν για την Ελλάδα, όπως και για ολόκληρη την Ευρώπη, περίοδος οδυνηρών δοκιμασιών, δεδομένων των οικονομικών – κοινωνικών επιπτώσεων των πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και της πολιτικής αστάθειας και των στρατιωτικών πραξικοπημάτων. Το 1928, επανέρχεται στην πολιτική δράση και γίνεται ξανά πρωθυπουργός. Μολονότι οι συνθήκες είναι δυσμενείς και η ηλικία του προχωρημένη, η περίοδος αυτή που αποτελεί και την τελευταία του ως πρωθυπουργού, υπήρξε η πιο δημιουργική φάση της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Η καθιέρωση νέων θεσμών, η εκπαιδευτική και η αγροτική μεταρρύθμιση, η νομοθεσία στους τομείς της εργασίας και της κοινωνικής πρόνοιας, συνέχεια της νομοθεσίας που είχε ξεκινήσει την περίοδο 1910-1914, η πολεοδομική και χωροταξική πολιτική και οι παρεμβάσεις στον τομέα της οικονομίας φέρουν την προσωπική εκσυγχρονιστική του σφραγίδα. Άλλες πρωτοπόρες για την εποχή αλλαγές του, που διατηρούνται ακόμη, ήταν η απόσπαση από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας των τομέων της συγκοινωνίας, της γεωργίας και της υγείας. Το 1929 ίδρυσε ανεξάρτητο Υπουργείο Αεροπορίας, ενώ το 1931 ιδρύθηκε η πρώτη ελληνική αεροπορική εταιρεία, η Ελληνική Εταιρεία Εναέριων Συγκοινωνιών. Το 1928 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, που έλυσε το ζήτημα του εκδοτικού προνομίου, ενώ συστήθηκαν και οι θεσμοί του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου και του Συμβουλίου της Επικρατείας. Στον αγροτικό τομέα έγινε αναδιοργάνωση του Υπουργείου Γεωργίας, ενισχύθηκε η εκπαίδευση και η έρευνα και αναβαθμίστηκαν τα τεχνικά έργα, ενώ τον Ιούνιο του

1929 ιδρύθηκε και η Αγροτική Τράπεζα. Επιπλέον, μεγάλη ήταν και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που σημειώθηκε και αφορούσε σε νέα εκπαιδευτικά προγράμματα, κατασκευή σχολικών κτιρίων και αναβάθμιση στον πανεπιστημιακό τομέα.

Παρά την πλουσιότητα σε έργο αυτή τετραετία της διακυβέρνησής του, στην οποία επιστράτευσε όλες του τις πνευματικές και σωματικές δυνάμεις, το έργο που επιτεύχθηκε διακόπηκε, τόσο λόγω της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε στο αμερικανικό χρηματιστήριο το 1929 και επεκτάθηκε και στην Ευρώπη, όσο και λόγω της αμφισβήτησης του ίδιου του Βενιζέλου στο εσωτερικό της χώρας.

Η αναζωπύρωση των παθών

Τώρα δεν ήταν μόνο οι αντίπαλοί του από το χώρο των αντιβενιζελικών. Είχαν προστεθεί και παλιοί συνεργάτες του και στελέχη, που αναδείχθηκαν υπό την σκέπη του στο κόμμα των φιλελευθέρων. Το 1932, απογοητευμένος από τη συκοφαντία και τη δημαγωγία, παραιτείται. Στις εκλογές του Μαρτίου 1933 η αντιβενιζελική αντιπολίτευση επικράτησε και το ίδιο βράδυ ο Ν. Πλαστήρας επεχείρησε να καταλάβει με στρατιωτικό κίνημα, την εξουσία. Ο Βενιζέλος, δεν συντάχθηκε με τον παλιό του φίλο και το κίνημα απέτυχε. Οι αντιβενιζελικοί ξεκίνησαν μια βίαιη εκστρατεία κατά του ανθρώπου που μισούσαν και που τόσο πολύ ήθελαν όχι μόνο την ηθική αλλά και την φυσική του εξόντωση. Ο κίτρινος τύπος και οι εμπαθείς αντίπαλοι του τον κατηγορούσαν ότι ήταν ο ηθικός αυτουργός του κινήματος. Το κλίμα είχε γίνει βαρύ. Τα πάθη του εθνικού διχασμού είχαν έλθει πάλι στην επιφάνεια.

Το βράδυ της 6^{ης} Ιουνίου 1933, δέχεται δολοφονική επίθεση του παρακράτους της άκρας δεξιάς, που ουσιαστικά είχε αλώσει το κόμμα των Λαϊκών. Η γυναίκα του τραυματίζεται σοβαρά, ένας από τους φρουρούς του σκοτώνεται. Από τον Αύγουστο του 1897, που δέχθηκε την πρώτη δολοφονική επίθεση, στις Αρχάνες, κατά τη διάρκεια της κρητικής επανάστασης, ήταν η τέταρτη κατά σειρά απόπειρα κατά της ζωής του. Από τη φονική ενέδρα βγήκε ζωντανός. Όμως στην Αθήνα δεν μπορούσε να παραμείνει πλέον. Αισθανόταν σαν κυνηγημένο θηρίο, χωρίς τη στοιχειώδη προστασία, που του όφειλε η πατρίδα του. Για την ασφάλειά του, ξαναγυρίζει στα Χανιά, στο σπίτι της Χαλέπας, ανάμεσα στους συντρόφους του των παλαιών αγώνων. Εκεί ανάπνεε ελεύθερα. Ακοίμητος φρουρός του η αγάπη των Κρητικών. Η χαρά του ήταν να ζει με τους απλούς ανθρώπους του λαού, που πολλές φορές ξεκινούσαν από την άλλη άκρη της Κρήτης για να τον συναντήσουν. Κατ' εξοχήν άνθρωπος της δράσεως συμμετέχει σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις της πόλης του. Το Δεκέμβριο του 1934 οργανώνει ο ίδιος μια τέτοια εκδήλωση. Στο

οπίτι της Χαλέπας φιλοξενεί έκθεση ζωγραφικής του διάσημου Χανιώτη ζωγράφου Δημήτρη Κοκότση. Ο Βενιζέλος, όταν ήταν πρωθυπουργός, προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στον πολιτισμό. Η κοινωνική και πολιτική αλλαγή που έφερε στην Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συνετέλεσε στη μεγάλη καλλιτεχνική άνθηση της εποχής. Η νεοελληνική τέχνη έγινε αποδεκτή από την προοδευτική μερίδα της κοινωνίας που εξέφραζε ο Βενιζέλος. Ο ίδιος συχνά εγκαινίαζε εκθέσεις ζωγραφικής και έδινε εντολές για αγορά έργων από το Υπουργείο Παιδείας και τη Λέσχη Φιλελευθέρων.

Στο μεταξύ η κατάσταση στην Αθήνα χειροτέρευε και το δημοκρατικό πολίτευμα αντιμετώπιζε την απειλή ανατροπής, από τους ισχυρούς άνδρες του βασιλικού στρατοπέδου. Ο μετριοπαθής αρχηγός του Κόμματος των Λαϊκών Π. Τσαλδάρης, δεν μπορούσε να επιβληθεί στους νοσταλγούς την μοναρχίας και στους ρεβανσιστές του αντιβενιζελικού κόσμου. Ένας κόσμος που περιλάμβανε από ακραία φασιστικά στοιχεία μέχρι μετριοπαθείς βασιλόφρονες, πριόνιζε το πολίτευμα της χώρας. Το κλίμα, δηλητηριασμένο από τα μίσση και την έξαλλη δημαγωγία, οδηγούσε στη σύγκρουση. Σημασία είχε ποιος θα έκανε το μεγαλύτερο λάθος.

Την 1^η Μαρτίου 1935, βενιζελικοί αξιωματικοί πραγματοποιούν ένα επιπόλαιο και κακά προετοιμασμένο κίνημα. Η αποτυχία του σήμανε την απαρχή μεγάλων διώξεων κατά του δημοκρατικού κόσμου. Ο Βενιζέλος αποχαιρέτησε τη Χαλέπα και με το «Αβέρωφ», το θρυλικό θωρηκτό των Βαλκανικών Πολέμων, φεύγει από την Κρήτη, στην οποία δε θα ξαναγύριζε ζωντανός. Σημασία δεν είχε ποια ήταν η έκταση της εμπλοκής του γηραιού ηγέτη στο κίνημα. Είχε, για μια ακόμη φορά, το θάρρος ν' αναλάβει τις ευθύνες και να δηλώσει παρών. Η ευαίσθητη ψυχή του, δεν του επέτρεψε να λησμονήσει τους κυνηγημένους και φυγόδικους αξιωματικούς, που διώχθηκαν ή κατέφυγαν στο εξωτερικό. Τα εισοδήματα της Έλενας του έδωσαν τη δυνατότητα να συντηρήσει εκατοντάδες από αυτούς. Ήταν το πικρό πολιτικό τέλος, μιας μεγάλης σταδιοδρομίας.

Στην Ελλάδα οι εξελίξεις απλώς είχαν επισπευσθεί. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β' ξαναγύρισε, η μοναρχία αποκαταστάθηκε και σε ενάμιση χρόνο αυτό που ήθελε να αποτρέψει το κίνημα θα γίνει πιο εύκολα. Στις 4 Αυγούστου 1936, πέντε μήνες από το θάνατο του Βενιζέλου, κηρύχθηκε δικτατορία, που είχε πρότυπο τα φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης.

Το Τέλος

Εξόριστος στο Παρίσι, μένει και πάλι στο σπίτι της οδού Μποζόν 22, που μαζί με την Έλενα είχαν αγοράσει στη διάρκεια της προηγούμενης εξορίας. Οι

δημοσιογράφοι της εποχής τον περιγράφουν ακούραστο και αεικίνητο. Διάβασμα πολύ, ακροάσεις, συνομιλίες, αλληλογραφία και μελέτη του ελληνικού και ξένου τύπου. Τον κατείχε αγωνία για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη: Θα διαφυλαχτεί η ειρήνη στην Ευρώπη; Θα επιζήσει η ελευθερία; Θα αποκατασταθούν οι δημοκρατικές ελευθερίες στην Ελλάδα; Προβλήματα που τον απασχολούσαν στις συχνές συναντήσεις του με τους δημοσιογράφους. Οι σκέψεις και τα συναισθήματά του ήταν: Αγωνία για το μέλλον της Ελλάδας, της Ευρώπης αλλά και νοσταλγία για την Κρήτη και το πατρικό σπίτι. Το λάτρευε το σπίτι της Χαλέπας. Όπως έλεγε ο ίδιος σε νεαρό δημοσιογράφο, εύρισκε παρηγοριά και ξεκούραση να κάθεται στην τραπεζαρία και να βλέπει από το παράθυρό της να απλώνεται απέραντο το Κρητικό Πέλαγος. Νοσταλγούσε, τον ήλιο, τον αέρα, την ακρογιαλιά της Ελλάδας και της Κρήτης. Τα πάντα. Ακόμα και τα χόρτα της. Μια μέρα ξέσπασε. – *“Ας είχα λίγες αβρονιές ή λίγες κρητικές βρούβες”*.

Σχεδίαζε την επιστροφή του στην Κρήτη, στη Χαλέπα. Στην Ελλάδα είχε δοθεί αμνηστεία και ανυπομονούσε να επιστρέψει. Τα σχέδιά του ανέτρεψε μια βαριά εγκεφαλική συμφόρηση. Στις 18 Μαρτίου του 1936 άφηνε την τελευταία του πνοή στο ιστορικό διαμέρισμα της οδού Μποζόν 22. Έφευγε από τη ζωή, με το πικρό αίσθημα του εξοστρακισμού από το Δήμο, όπως μεγάλοι άνδρες της αρχαίας Ελλάδας.

Στην ψυχή των περισσότερων Ελλήνων είχε πάρει τις διαστάσεις ενός μαρτυρικού ήρωα του ελληνικού Γολγοθά.

Η είδηση του θανάτου του προκάλεσε ρίγη συγκίνησης.

Μεγάλη αθηναϊκή εφημερίδα, έγραψε για τη *«Μεγάλη Παρασκευή της Ελλάδος»* και συμπλήρωνε: *«θα γίνουμε πάλι μικροί... Όλα τα εθνικά μας κεφάλαια, φίλοι και εχθροί, τα έχουμε καταθέσει στην ανάμνησή του»*.

Η επίσημη Γαλλία και το παρισινό πλήθος τον αποχαιρέτησαν με σεβασμό και θλίψη. Η σορός του δεν πέρασε από την Αθήνα, για τον φόβο ταραχών από τους παλιούς του εχθρούς. Από το Μπρίντεζι της Ιταλίας το πολύτιμο φορτίο, τοποθετημένο σε πολεμικό πλοίο, ήλθε κατευθείαν στα Χανιά. Προηγουμένως πέρασε από τον Ισθμό της Κορίνθου. Στις δύο όχθες του χιλιάδες Έλληνες, κυρίως πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την ανατολική Θράκη, τον αποχαιρέτησαν με αναμμένα κεριά.

Στα Χανιά, η κηδεία πήρε μορφή μυθικής θεϊκής λατρείας, όπως έγραψαν οι εφημερίδες. Η πόλη, ντυμένη στα μαύρα, φαινόταν σαν ένας πελώριος μαύρος όγκος. Χιλιάδες προσκυνητές, από όλη την Ελλάδα, ήλθαν για να αποχαιρετήσουν τον άνθρωπο που άλλαξε τη μοίρα και το χάρτη της πατρίδας τους. Στις 29 Μαρτίου, η κρητική γη τον δέχτηκε στα σπλάχνα της. Στο Ακρωτήρι, εκεί που το

1897 ύψωσε τη σημαία της κρητικής ελευθερίας και έγραψε την πρώτη μεγάλη σελίδα μιας τρικυμιώδους πολιτικής σταδιοδρομίας.

Ο θάνατός του προκάλεσε παγκόσμιο ενδιαφέρον. Κορυφαίοι πολιτικοί, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, ιστορικοί ασχολήθηκαν και πάλι μαζί του.

Ο Έμιλ Λούντβιχ, βιογράφος του Ναπολέοντα, του Βίσμαρκ και άλλων έγραψε: *«Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο μεγαλύτερος πολιτικός της Ελλάδας από την εποχή του Περικλή, ένας από τους διαπρεπεστέρους πολιτικούς της Ευρώπης, εφάμιλλος του Βίσμαρκ και του Μέιτερνιχ, δεν υπάρχει πια. Βάσκανος μοίρα εστέρησε την Ελλάδα από τον σπουδαιότερο πολιτικό άνδρα της και δημιουργό του μεγαλείου της. Ο Βενιζέλος, εισήλθε εις το Πάνθεο των αθανάτων ηρώων, πεθαίνοντας και αυτός, όπως οι περισσότεροι από τους μεγάλους άνδρες, στην εξορία, στην οποία εστάληκε την ώρα που επρόκειτο να δοξάσει για μια ακόμα φορά την Ελλάδα και να τη σώσει από το βάραθρο προς το οποίο την οδήγησαν οι αντίπαλοί του. [...] Ο Βενιζέλος υπήρξε από τους ολίγους εκείνους πολιτικούς άνδρες της σύγχρονης εποχής που τις αρετές του και το πνεύμα του εκτιμούσε και θαύμαζε ολόκληρη η υφήλιος. [...] Δυστυχώς η πατρίδα του, που την μεγάλωσε και τη δόξασε στάθηκε αχάριστη απέναντι του [...] Το έργο του Βενιζέλου θα αναγραφεί με χρυσά γράμματα στην παγκόσμια Ιστορία, που θα μιλήσει μια μέρα γι' αυτόν και θα εκτιμήσει τον μεγάλο νεκρό, που τόσο αδίκησε η πατρίδα του...».*

Ο Βενιζέλος ζει.

Ο Βενιζέλος λατρεύτηκε και μισήθηκε όσο κανένας άλλος Έλληνας.

Σήμερα ζει στη συνείδηση των Ελλήνων, ως σύμβολο ακατάλυτο και πρότυπο ακατάρριπτο του νέου ελληνισμού. Έκφραση της μυθικής διάστασης, που έχει πάρει μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων η μορφή του, είναι τα άπειρα μνημεία, προτομές, ανδριάντες, που έχουν στηθεί, πολλές φορές με πρωτοβουλία του λαού, σε όλη την Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Αφιερώματα στο δημιουργό και στο σωτήρα της πατρίδας.

Εβδομήντα χρόνια από το θάνατό του στη μνήμη των μεταγενεστέρων η εικόνα του είναι αυτή του ηγέτη που άλλαξε το χάρτη της χώρας του και τη μοίρα του λαού του. Του πολιτικού, που με ευελιξία και τόλμη, έδωσε πνοή και περιεχόμενο στο ανορθωτικό όραμα του νεώτερου ελληνισμού ύστερα από μια μακρά περίοδο στασιμότητας και ταπεινώσεων. Υπήρξε ο φυσικός ηγέτης ενός μεγάλου δημοκρατικού και μεταρρυθμιστικού λαϊκού ρεύματος και στα πλαίσια αυτά οικοδόμησε κρατικούς και κοινωνικούς θεσμούς, που διαρκούν μέχρι σήμερα.

Πολιτικός με παγκόσμια ακτινοβολία κέρδισε την αναγνώριση από τους σύγχρονους του ηγέτες. Υπήρξε από τους ελάχιστους πολιτικούς ηγέτες, που στην εποχή του διείδε τη σημασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και αγωνίστηκε γι' αυτήν.

Σήμερα το έργο του, οι λόγοι του, το όραμά του εξακολουθούν να είναι πάντα επίκαιρα. Πρόσφατα κορυφαίος αρθρογράφος μεγάλης αθηναϊκής εφημερίδας έγραψε: «...θα πρέπει και μάλιστα επειγόντως να διαμορφωθεί, με σαφήνεια και ρεαλισμό, μια ενδεχομένως νέα και πάντως σε βάθος χρόνου εθνική στρατηγική και καλούνται οι Έλληνες πολιτικοί να ανατρέξουν στα διδάγματα του μεγάλου πολιτικού...».

Πράγματι. Η συστηματική έρευνα και μελέτη της προσωπικότητας, της ζωής, του έργου και της εποχής του Ελευθερίου Βενιζέλου, αποτελεί και σήμερα μια μεγάλη πρόκληση.

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» που δημιουργήθηκε στα Χανιά και στεγάζεται στο σπίτι της Χαλέπας, αυτό το σκοπό φιλοδοξεί να υπηρετήσει.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Gardikas - Katsiadakis Helen, *Greece and the Balkan Imbroglío. Greek Policy, 1911-1913*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995.
2. Βερέμης Θ. – Νικολακόπουλος Η., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
3. Γαρδίκας – Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ. – εισαγ.), *Ο θάνατος του Ελευθερίου Βενιζέλου στον αθηναϊκό τύπο*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2004.
4. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (τ. ΙΔ' - ΙΕ'), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.
5. Μακράκη Λιλή, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864 -1910. Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.
6. Μητσοτάκη Ζωή, *Γενεαλογικό δένδρο οικογένειας Βενιζέλου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2005.
7. Μητσοτάκη Ζωή, *Το σπίτι του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων: Η στέγη της ζωής του*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2001.
8. Μουρέλλος Δ. Ι., *Αγάπησε ποτέ;*, Ελεύθερη σκέψις, Ηράκλειο 1936.
9. Παπαντωνάκης Γεώργιος Ε., *Η πολιτική σταδιοδρομία του Ελευθ. Βενιζέλου*, Εκδοτική, Αθήναι 1928.
10. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος Δ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην 1901-1906*, 2^η εκδ., Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Ίκαρος, Αθήνα 2005.
11. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 2001.
12. Στεφάνου Στέφανος Ι., *Ελευθέριος Βενιζέλος πλαστοουργός Ιστορίας. Βιογραφία*, Λέσχη Φιλελευθέρων - Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1977.
13. Τωμαδάκης Νικόλαος Β., *Ο Βενιζέλος έφηβος. Γενεαλογικά - Αλληλογραφία – Κείμενα*, Κυδωνία, Αθήναι 1964.